МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Під редакцією Никифоренка В.Г.

«ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ: СУТНІСТЬ, СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА МЕТОДИ ОЦІНЮВАННЯ»

Монографія

Одеса – 2018

УДК 332.1:331.522.4

Рецензенти: Т.А.Костишина, д-р екон. наук, проф. (Полтавський університет економіки і торгівлі)
І.Л.Литовченко, д-р екон. наук, проф. (Одеський національний економічний університет)

Під ред. В.Г.Никифоренка

Формування і розвиток людського потенціалу регіону: сутність, сучасні тенденції та методи оцінювання / Монографія / МОН України. Одеський нац. економічний унів-тет – Одеса: ВОІ СОІУ «Атлант», 2018. − 103 с.

ISBN 978-617-7253-92-0

Авторський колектив: к.е.н., доц. Богданова Т.І., к.е.н., доц. Збрицька Т.П.; к.е.н., доц. Іванова Л.В; ст. викл. Карпенко Н.В.; к.е.н., ст. викл. Крівцова М.С.; кер. авт. колективу д.е.н., проф. Никифоренко В.Г.; к.е.н., доц. Сорока О.В.

У монографії надано узагальнення бачення визначальних теоретичних позицій щодо сутності і змістовного наповнення поняття людський потенціал та його взаємозв’язку з людськими ресурсами, трудовим потенціалом, людським капіталом і людським розвитком. Визначено чинники і умови та сучасні тенденції щодо формування і розвитку людського потенціалу регіону. Проведено аналіз міжнародної та вітчизняної практики та підходів до оцінювання рівня розвитку людського потенціалу регіону з виокремленням авторської позиції щодо методів моніторингу.

Рекомендовано до видання рішенням Вченої ради Одеського національного економічного університету. Протокол № 4 від 27 листопада 2018 р.

УДК 332.1:331.522.4

ISBN 978-617-7253-92-0

ЗМІСТ

ВСТУП 5

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ 8

1.1. Сутність і зміст людського потенціалу та його роль у соціально-економічному розвитку регіону 8

1.2. Чинники і умови формування та розвитку людського потенціалу в контексті соціально-економічної політики регіону 33

1.3. Сучасні тенденції та підходи до оцінки людського потенціалу регіону 53

ВИСНОВКИ 94

Список літератури 97

Перелік умовних позначень, символів, одиниць, скорочень і термінів

ВВП – валовий внутрішний продукт
ВРП – валовий регіональний продукт
ЛП – людський потенціал
ЛК – людський капітал
ЛР – людські ресурси
ТП – трудовий потенціал
ІЛР – індекс людського розвитку
РІЛП – регіональний індекс людського потенціалу
ЛІРЛП – локальний індекс розвитку людського потенціалу

ВСТУП

Сучасна реальність розвитку людства характеризується величезними і стрімкими змінами не тільки у сфері соціально-економічних перетворень, але й у поглядах науковців щодо трансформації, здавалося би, давно усталених теорій, концепцій, категорій, термінів тощо. Дедалі більш очевидною стає обхідність оновлення багатьох наукових поглядів на сьогодення XXI століття. Стрімкі, не завжди передбачувані, зміни збільшують розрив між дійсністю у всіх її проявах і науковою інтерпретацією сутності і змістовного наповнення механізмів трансформації людського розвитку.

Як зауважували автори Доповіді про розвиток людини 2010, «переосмислення концептуальної основи досліджень в області розвитку й вивчення того, як концепція розвитку людини може зробити людину центральною фігурою розвитку – це не просто інтелектуальна вправа, це означає зробити прогрес слушним і всеосяжним, що дозволяє людям стати активними учасниками змін і гарантією, що прогрес не буде досягатися за рахунок наступних поколінь, ефективніше формувати наше розуміння більш загальних вимірів, життєво важливих для нашого розуміння розвитку людини» [1].

Розмаїття понять і визначень, що стосуються людини як суб'єкта соціально-економічних відносин, мають великий обсяг думок щодо їхнього сутністного змісту, який, з одного боку, свідчить про безперечний науковий і практичний інтерес, з іншого боку – про деякі прогалини у системному дослідженні відповідних категорій. Незважаючи на широту й різнобічність розгляду проблем розвитку людського потенціалу, як і раніше залишається безліч невирішених питань, що потребують

серйозної уваги як з теоретичної, так і із практичної сторін. Дискусії викликає ціла низка теоретико-методологічних і прикладних проблем, у тому числі тих, що стосуються соціально-економічної сутності і розвитку людського потенціалу та його трансформації в людський капітал, співвідношення основних понять щодо людини як суб'єкта економічного життя (людські ресурси, людський потенціал, трудові ресурси, трудовий потенціал, людський капітал, інтелектуальний капітал тощо), методів оцінювання рівня розвитку людського потенціалу і конкурентоспроможністю.

Отже, деяка обмеженість належних системних підходів до управління формуванням і розвитком людського тенціалу стає однією з актуальних проблем науки і практики. Відтак, існує визначена потреба у більш чіткому визначенні понятійного апарату і, відповідно, належних дій щодо практичної реалізації завдання розвитку людського потенціалу. Відповідно до основної мети дослідження, а саме оновлення теоретичних і методичних підходів до управління процесами розбудови соціально-економічних умов формування і розвитку людського потенціалу регіону нами виокремлено мету дослідження за 1 розділом роботи. Головна мета проведення досліджень за указаним розділом полягає у визначенні та розвитку теоретико-методологічних підходів до формування і розвитку людського потенціалу регіону.

Для досягнення визначеної мети нами було виокремлено перелік завдань, що набули своєї реалізації, а саме:

- визначення і узагальнення теоретичних і практичних підходів щодо сутнісних та змістовних характеристик людського потенціалу та його ролі у соціально-економічному розвитку регіону;

- дослідження теоретичних аспектів щодо визначення чинників і умов формування та розвитку людського потенціалу в контексті реалізації соціально-економічної політики регіону;
- виявлення сучасних тенденцій та підходів до оцінки людського потенціалу територій та регіонів в контексті світового та вітчизняного досвіду формування та використання найбільш поширених практик відповідних методик оцінювання.

Вирішення поставлених завдань здійснено на основі залучення загальнонаукових та спеціальних методів дослідження наукових явищ і процесів, зокрема: метод структурного аналізу і синтезу, індукції та дедукції, монографічний – для визначення сутності понять «людський потенціал», «людські ресурси», «людський капітал», «трудовий потенціал», та «людський розвиток»; структурно-логічного аналізу – в побудові логіки та структури дослідження; хронологічного аналізу – у процесі визначення змін у підходах до оцінювання рівня людського розвитку; порівняльного аналізу – для виявлення специфічних характеристик проблем оцінювання людського потенціалу в Україні та міжнародній практиці.

Інформаційною базою для виконання даного дослідження слугували законодавчі та нормативні документи України; офіційні матеріали та публікації міжнародних організацій; офіційні видання ООН; статистичні бази даних міжнародних організацій, науково-дослідних установ та аналітичних центрів; матеріали офіційних інтернет-сайтів міжнародних організацій, науково-дослідних установ та аналітичних центрів, органів влади України; опубліковані результати досліджень провідних закордоних та вітчизняних науковців з питань формування та розвитку людського потенціалу; власні дослідження авторів.

1.1. Сутність і зміст людського потенціалу та його роль у соціально-економічному розвитку регіону

За сучасних умов розвитку економіки загальновизнаним стає розуміння того, що основним багатством будь-якої країни є люди, а саме – людський потенціал. Звідси ключове завдання будь-якого суспільства – створення умов для розкриття та розвитку потенціалу людини.

Розвиток людського потенціалу є фундаментом для соціально-економічного прогресу суспільства. Створення умов для реалізації людського потенціалу обумовлює стратегічний успіх як для окремо взятої організації, так і для соціально-економічного зростання країни в цілому [2, с. 75].

У зв'язку з тим, що на сьогоднішній день у науковій економічній літературі не існує єдиного підходу до визначення категорії «людський потенціал», виникає необхідність проаналізувати результати вітчизняних і зарубіжних наукових робіт та узагальнити висновки відповідних досліджень, що стосуються даної проблематики.

Людський потенціал і державне регулювання його розвитку є предметом досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Серед них: О. Амоша, В. Близнюк, О.Бузгалін, І. Бобух, А. Гальчинський, В. Геєць, А. Гриценко, О. Грішнова, С. Дятлов, Т. Заславська, Ю. Корчагін, Ю. Латов, Е. Лібанова, Л. Нестеров, О. Новіков, В. Марцинкевич, З. Пушкар, І. Соболєва, О. Стефанишин, В.Тарасевич, В. Федулова та ін. Серед російських вчених питаннями складових людського потенціалу, умов його формування та реалізації займаються С. Солодовніков, Н. Синицька, І. Фролов, А. Генісаретський, І. Соболєва.

Аналіз матеріалів за дослідженнями цієї багатогранної проблеми показав, що, незважаючи на значні досягнення в теорії і практиці управління процесами розвитку людського потенціалу суспільства, багато питань ще потребують свого вирішення.

Латинський термін *potential* означає дослівно «можливий у разі виконання (існування чи наявності) необхідних умов». У вузькому розумінні «потенціал» можна трактувати як синонім можливостей, які можуть реалізуватися для певної сфери діяльності. У розширеному тлумаченні «потенціал» означає «джерела, можливості, засоби, запаси, які можуть бути приведені в дію, використані для вирішення певного завдання або досягнення певної мети». Таким чином, у загальному сенсі потенціал – це наявність якогось ресурсу, який за певних можливості й обставин може бути перетворений на корисну роботу, корисний результат [3, с. 57].

Наявні тлумачення категорії «людський потенціал» надзвичайно різноманітні, але враховують, як правило, два аспекти: ресурсну складову людського потенціалу – сукупність певних ресурсів, які можна використовувати для досягнення певних цілей, і наявність певних обставин, можливостей, за відсутності яких віддача від наявних у суб'єкта ресурсів знижується (табл. 1.1.1).

Спираючись на концепцію розвитку людського потенціалу, яка поєднує інструментальний та соціальний напрями визначення місця людини в економічному житті, можна побачити, що поняття «людський потенціал» відображає набагато ширшу сферу суспільних відносин ніж людський капітал та інші суміжні поняття [4, с. 31].

Таблиця 1.1.1

Контент-аналіз поняття «людський потенціал», що пропонується українськими науковцями*

№ п/п	Визначення	Автор
1	**2**	**3**
1.	Людський потенціал – це високі якісні характеристики людини, її можливість прожити тривале та благополучне життя, головний елемент національного багатства та провідна мета суспільного розвитку	О. Амоша, В. Антонюк, О. Новікова
2.	Людський потенціал – це здібності, можливості й потреба людей працювати, сукупність різних їх якостей, що визначають особистість, як фізичних, так і духовних	Л. Безтелесна
3.	Людський потенціал – це сукупна здатність суспільства до освоєння і осмислення світу, накопичення знань, створення на цій основі інтелектуальних продуктів та системи прийняття, переробки, використання, відтворення і передавання інформації	В. Близнюк
4.	Людський потенціал – це поняття, яке, будучи близьким по змісту до таких понять як трудовий або виробничий потенціал, визначає більш широкий спектр соціально-демографічних і трудових відносин у суспільстві	Д. Богиня
5.	Людський потенціал – це сукупність соціально-демографічного, соціально-економічного, діяльнісного та соціокультурного потенціалів	О. Грішнова Е. Лібанова

Продовження таблиці 1.1.1

1	2	3
6.	Людський потенціал – це системне утворення, зміст і функції якого розкриваються у процесі взаємозв'язку і взаємодії його складових, реалізація яких у ході життєдіяльності призводить до певних досягнень людини, що мають соціальну значимість	С. Пирожков
7.	Людський потенціал – це можливий рівень досягнення економікою країни бажаних темпів економічного зростання з використанням наявного людського та інтелектуального капіталу	В. Порохня
8.	Людський потенціал – це людський капітал та соціально-економічні умови його формування, розвитку і використання	В. Приймак
9.	Людський потенціал – це здібності людини, що не залежать від рівня їх використання в матеріальному або нематеріальному виробництві	Л. Семів
10.	Людський потенціал – це сукупність наявних або природних здібностей до інтелектуальної, творчої, розумової, економічної, культурної діяльності з метою індивідуального та суспільного розвитку	О. Стефанишин
11.	Людський потенціал – це наявні в даний момент чи в майбутньому людські можливості, які можуть бути використані в будь-якій сфері суспільно корисної діяльності для досягнення поставленої мети	С. Трубич

Закінчення таблиці 1.1.1		
1	**2**	**3**
12.	Людський потенціал – сукупна здатність певної людської спільноти (народу, територіальної громади, трудового колективу підприємства тощо) і окремої людини до економічної і соціальної діяльності та розвитку	Л. Шаульська

* – джерело: [4]

Колектив авторів на чолі з С. Мочерним розглядають людський потенціал у контексті надбання нації. Людський потенціал розуміють як рівень втілених у людині природних здібностей, талантів, рівня освіти, кваліфікації та їх здатності давати дохід. За висновками науковців, у сучасному світі саме високий рівень розвитку людського потенціалу, а не ресурси, технології та матеріальні цінності, є головною рушійною силою економічного зростання. Вплив людського потенціалу на процес економічного зростання здійснюється через використання людських ресурсів (кількості, кваліфікації, якості менеджменту, вартості робочої сили) та ресурсу знань (суми наукової, технічної та іншої інформації). Нейтралізувати ж вплив людського потенціалу на економічне зростання в країні, на думку автора, можуть несприятливі економічні та соціальні умови в країні, відсутність коштів для людського вдосконалення та реалізації на практиці людських ресурсів і ресурсів знань [5, с. 216].

Л. Алімова під людським потенціалом розуміє сукупність основних компетенцій, реалізація яких підвищує (або знижує) продуктивність суспільного виробництва. Складовими людського потенціалу, за визначенням автора, є потенціал здоров'я, освітній потенціал, культурний потенціал, інтелектуальний потенціал, трудовий потенціал і соціальний потенціал [6, с. 9].

Р. Доров людським потенціалом вважає системотвірну характеристику макроекономічного розвитку, що виражає рівень реалізації та гуманізації економічного життя суспільства, людський вимір соціально-економічних процесів. Розширення можливостей людей щодо забезпечення належного рівня життя для всіх, рівний доступ до результатів ринкового господарювання, що гарантує право на вільний розвиток особистості, забезпечення особистої та економічної безпеки громадян є умовами розвитку людського потенціалу [7, с. 6].

В. Никифоренко економічною сутністю суспільства і системотвірною основою розвитку економіки знань вважає людський ресурс, що капіталізується. Основою розвитку людських ресурсів є знання та їх інформаційне забезпечення. Саме знання значною мірою збільшують додану вартість створеного валового внутрішнього продукту й національного багатства в цілому [8, с. 64].

Людський потенціал – це ресурс, що складається з ряду важливих для людства складових, у першу чергу, таких, як здоров'я, вміння і здатність засвоювати і створювати нові знання та технології, наявність свободи економічного вибору, що за певних можливості й обставин може перетворюватися в творчу роботу, спрямовану на розвиток суспільства і отримання корисного соціально-економічного результату.

У той же час, різні визначення людського потенціалу у сучасній науковій літературі або не відрізняються від поняття людського капіталу, або ідентичні визначенню поняття трудового потенціалу суспільства. В деяких випадках відмінність людського потенціалу від поняття трудового потенціалу полягає у доповненні останнього можливістю майбутньої реалізації невикористаних здібностей, або структурою потреб, або вимогам життєзабезпечення, що робить поняття людського потенціалу схожим на поняття якості життя.

Основні положення щодо змісту категорії людський потенціалу різних авторів наведено в табл.1.1.2.

Таблиця 1.1.2

Сутність різних наукових поглядів на категорію «людський потенціал»

Автор	Сутність «людського потенціалу» (ЛП)
1	**2**
Т.І.Заславська	ЛП – сукупність фізичних сил, ділової активності, ініціативи, творчої енергії громадян, які можуть бути використані для досягнення індивідуальних та суспільних цілей.
Вікіпедія	ЛП є мірою втілених у людині природних здібностей, таланту, рівня освіти, кваліфікації та їх здатність приносити дохід.
Світовий банк ООН	Світовий банк включає в поняття ЛП також стан здоров'я та якість харчування, ООН – освіту, професійний досвід, фізичний стан, здатність до виживання, інші характеристики, що забезпечують продуктивність і самозабезпеченість людей.
Л.М. Газуда	ЛП може розглядатися як сукупність творчих, інтелектуальних здібностей і навиків людини на основі акумулювання інноваційних знань, досвіду з метою відповідності сучасним вимогам життєзабезпечення.
А. Гузенко	ЛП економіки можна характеризувати як накопичений населенням запас фізичного і морального здоров'я, загальнокультурної та професійної компетентності, творчої, підприємницької та громадянської активності, що реалізуються в різноманітних сферах діяльності, а також у структурі потреб.

Закінчення таблиці 1.1.2

1	2
І.М Кравченко	ЛП – це наявні в даний момент чи в майбутньому людські можливості, які можуть бути використані в будь-якій сфері суспільно корисної діяльності для досягнення поставленої мети. ЛП характеризується, по-перше, умовами для його відтворення; по-друге, умовами для його формування і розвитку; по-третє, умовами для його реалізації.
В.С. Васильченко	ЛП є ширшим поняттям ніж людський капітал, оскільки вміщує можливості, які за певних обставин (мотивація, час, праця, соціально-економічні умови, якість управління державою…) реалізуються як людський капітал, і можливості, що залишаються нереалізованими.
М.Н. Ажажа	ЛП виступає функціональною складовою частиною інноваційного потенціалу країни і розглядається як знання, навички, практичний досвід, одухотворені інтелектуальною активністю, що є формою реалізації інтелектуальних, морально та культурно орієнтованих здібностей людини до створення нового, раніше невідомого знання, що забезпечує одержання інтелектуальної ренти та різних переваг перед конкурентами.

Більш розширеним, на нашу думку, є погляд на сутність людського потенціалу Стефанішина О.В. Він вважає, що людський потенціал суспільства – це інтегральний показник граничної кількості і якості праці, якою володіє суспільство при певному рівні розвитку науки і технології, інформації, знань, співробітництва і довіри. Носіями людського потенціалу є людські

ресурси, які «присвоїли» потенціали людей. Структура потенціалів людей представлена такими його видами: соціально-демографічним, освітньо-професійним, інтелектуальним, духовно-інформаційним, інноваційним, креативним, культурним, мотиваційним тощо. Таким чином, людський потенціал є за величиною більшим, ніж людські ресурси.

Деякі вчені ототожнюють поняття людського та трудового потенціалу [9]. Так Федулова С.А. вважає, що «трудовий потенціал» і «людський потенціал» є синонімічними поняттями, вони означають потенційні здібності людини, які вона може використати у своєму трудовому житті. А категорію «трудовий потенціал» краще вживати відносно трудового ресурсу підприємства або держави, а «людський потенціал» стосується суспільства та його економічного розвитку.

На наш погляд, по-перше, не коректно вживати поняття «трудові ресурси» для підприємства, оскільки, і це головне, вони охоплюють як працююче, так і не працююче населення, а в штаті підприємства останніх немає. По друге, категорія людський потенціал, пов’язується із людським розвитком, для якого економічний розвиток не є самоціллю, і є не єдиною і не головною умовою розвитку. Саме гармонійний розвиток здібностей людини є критерієм і метою суспільного розвитку та прогресу. По-третє, поняття цих категорій звужено лише до трудових можливостей людини. І останнє ,на нашу думку, носієм людського потенціалу на самому нижньому рівні суспільства є людина, а тому цю категорію слід розглядати як сукупні можливості окремої людини або підприємства, регіону, населення країни, іншої спільноти до економічної, соціальної діяльності та до власного розвитку.

Свого часу, узагальнення думок різних вчених на взаємозв’язок категорій, що відображують можливість участі людини в економічних процесах, було надано Б.М. Гєнкіним [10, с.55].

На наш погляд, взаємозв’язки, що представлені на рис. 1.1.1, характеризують рівень наукової абстракції та квантифікацію понять. Первісно, ядром усіх категорій є *робоча сила,* як наукова абстракція здатності працівника приймати участь у суспільній праці. Кількісна визначеність інших категорій дозволяє мати уяву про обсяг ресурсів праці, якими володіє суспільство. Так людський капітал може бути визначеним через його вартісну оцінку, трудовий потенціал – через обсяг потенційного робочого часу, яким володіє суспільство, підприємство, працівник. Потенціал людини (людський потенціал) – індексом розвитку людського потенціалу.

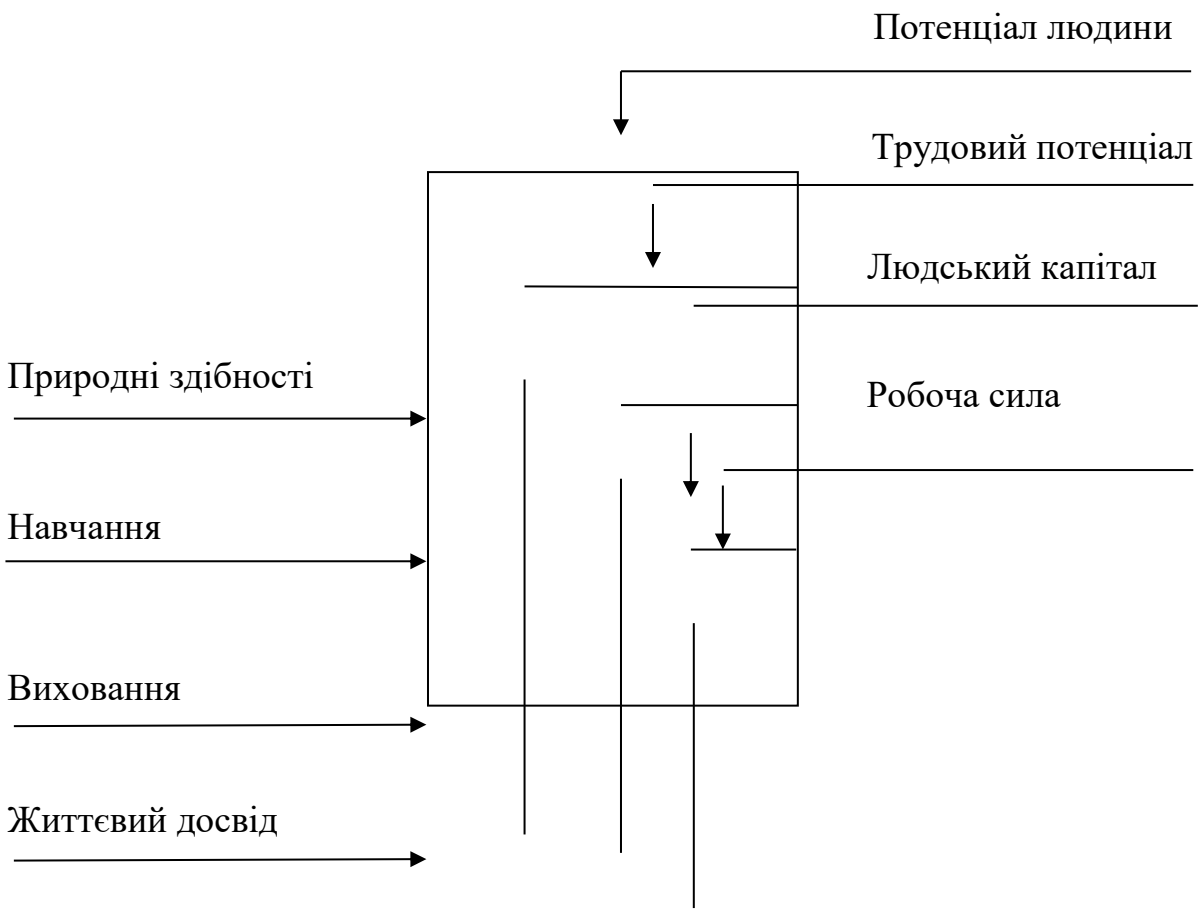

Рис. 1.1. Співвідношення понять «робоча сила», «людський капітал», «трудовий капітал», «потенціал людини".

У щільному зв’язку з категорією людські ресурси розглядає людський потенціал Л.К.Семів [11]. Вчена вважає, що людські ресурси представлені сукупністю потенціалів людей (соціально-демографічних, освітньо-професійних, мотиваційних, креативних, інтелектуальних, духовно-інформаційних, інноваційних, культурних, етносоціальних тощо), які визначають їх здатність до праці, здатність до споживання матеріальних і духовних благ, здатність до саморозвитку, здатність творити інновації на основі нового знання у всіх сферах людської діяльності. Розвиток людських ресурсів, на її думку – це примноження і якісне зростання потенціалів людини, розвиток і збагачення цілого сектора можливостей, якими людина володіє, й які вона пізніше зможе реалізувати на благо собі і суспільства [11, с.23]. Але, на наш погляд, таке розуміння зв’язку цих категорій не відмежовує поняття людських ресурсів від людського потенціалу, як кількісної категорії. Навіть за меншої кількості людських ресурсів їх людський потенціал може бути значно вищим, ніж за більшої їх кількості. Таке можливо за рахунок вищої освіти та кваліфікації людей, більшої їх креативності, інноваційності, мобільності, громадянської свідомості та інших якісних характеристик.

Н. Римашевська зазначає, що людський потенціал – не обсяги виробництва і відповідний рівень доходу, а можливості людського вибору, які розширюються [12, с.101]. На макрорівні вона виділяє такі, взаємодоповнюючі показники для визначення стану людського потенціалу: життєвий потенціал населення; інвестування у формування та нагромадження людського потенціалу; науковий потенціал суспільства; потенціал зайнятості; освітній потенціал; потенціал здоров’я; культурний потенціал [13, с. 22-23]. Звідси, людський потенціал стосується всіх верств населення, спроможних до будь-якої соціально-позитивної діяльності, й охоплює такі аспекти, як можливості й кількісного, й

18

якісного розвитку людської спільноти, можливості економічної і соціальної діяльності, соціальної взаємодії і взаєморозуміння. Категорія «людський потенціал», на її думку, характеризує відносини стосовно його самореалізації як у трудовому процесі, так і за його межами

В погляді Сахаровського С.Н. [22] на співвідношення категорій, що характеризують участь людини в суспільному виробництві (табл. 1.1.3), на нашу думку, також є певні ототожнення та неточності. Так автор вважає, що трудові ресурси представлені компонентами: здоров'я; моральність і вміння працювати в колективі; творчий потенціал; активність; організованість та асертивність; освіту, професіоналізм, ресурси робочого часу. Але ці компоненти Б.М. Генкін відносив саме до трудового потенціалу. Ці компоненти є якісними характеристиками можливості участі людей в процесі суспільного виробництва, а кількісним компонентом є чисельність трудових ресурсів (на рівні підприємства – чисельність персоналу) – носіїв трудового потенціалу.

Не можна погодитися з думкою автора на те, що трудовий потенціал має можливості минулого і теперішнього, а також в якості потенції, й майбутнього, а тому саме за цією причиною є поняттям ширшим, ніж «трудові ресурси». Не коректно, на нашу думку, категорію «трудові ресурси» відносити тільки до теперішнього часу. Їх чисельність формується, як мінімум, за 16 – 18 років до часу, коли їх носії можуть бути залученими до роботи, і ця чисельність формується в демографічних, економічних, соціальних, екологічних, політичних та ін. минулих умовах. Тому, обидві категорії і «трудові ресурси», і «трудовий потенціал», мають розглядатися через призму минулого, теперішнього й майбутнього.

19

Таблиця 1.1.3

Співвідношення понять «трудові ресурси», «трудовий потенціал», «людський капітал», «людський потенціал» *

Людський потенціал (ЛП)			
Людський капітал (ЛК)			
Трудовий потенціал (ТП)			
Трудові ресурси (ТР)			
Надаються кількісні та якісні характеристики в їх розумінні «тут і зараз»	Розширюються просторово-часові характеристики	Виділяються фінансові характеристики «інвестиції – дохід», але в розрахунок приймаються тільки реалізовані через дохід вкладення	Трактування поширюються за рахунок прихованих можливостей і якостей, що не завжди реалізуються у даний момент часу в даних умовах через підвищення доходів, але що виявляється у більш високій якості життя іншими способами
Частина населення, яка володіє необхідним фізичним та інтелектуальним розвитком, здібностями, знаннями і компетенція ми для виконання	1. Відоб-ражує минуле, тобто, являє собою сукупність властивос-тей, які накопичені системою в процесі її	Основна увага звертається на інвестиції в ЛК й оцінку їх ефективності. Люди збільшують власні здібності, накопичують ЛК шляхом	Людина, що має значний накопичений ЛК, не обов’язково буде мати великий дохід, але вона буде мати більш якісне коло спілкування,

роботи у певній сфері виробництва матеріальних благ і послуг. *Охоплює компоненти:* здоров'я; моральність і вміння працювати в колективі; творчий потенціал; активність; організованість та асертивність; освіту, професіоналізм; ресурси робочого часу.	становлення й які обумов-люють її здатність до функціонування та розвитку. 2. Характеризує сучасне з точки зору практичного застосування й використання наявних спосіб-ностей. 3. Орієнтованість на майбутній розвиток своїх здібностей та можливостей. Має в собі в якості «потенції » елементи майбутнього розвитку.	інвестицій у самих в себе. ЛК – *не вроджені здібності*, а накопичені людиною. Людина не народжується з готовим ЛК, а він створюється в процесі життєдіяльності індивідуума. Вроджені здібності виступають як чинник, що сприяє плодотворному у формуванню ЛК.	творче дозвілля, більш ємке задоволення творчою діяльністю, більш цікаву роботу, і, як правило, мати більш високий рівень життя й задоволеність його різними аспектами.

* Складено за [57]

Найбільш широкою, на наш погляд, є характеристика людського потенціалу, надана Яковенко Р. В. (табл.1.1.4). Він

вважає, що концепція людського потенціалу може бути застосованою в усіх сферах людської діяльності. В ній досліджується економічні, психологічні, соціальні, моральні, духовні якості людини. На думку автора, концепція людського потенціалу на відміну концепції людського капіталу розглядає роль людини у людському розвитку достатньо широко та у відповідності з цілями та завданнями цивілізаційного прогресу:

– відбувається перехід від людини «економічної» до людини «творчої»;

– людина розглядається як критерій та мета людського розвитку;

– розширене відтворення здібностей людини відбувається в процесі інтелектуалізації праці та збільшення в її структурі питомої ваги розумової і творчої діяльності.

Таблиця 1.1.4

Порівняльний аналіз концепцій людського капіталу та людського потенціалу [14, с. 440]

Характеристика	**Концепція людського капіталу**	**Концепція людського потенціалу**
1	**2**	**3**
1.Визначає зростаючу роль людини…	…у виробництві	…не лише у виробництві, а й у суспільному житті
2.Досліджує…	…економічні, продуктивні якості та здібності людини	…економічні, психологічні, соціальні, моральні, духовні якості людини
3.Головним мотивом суспільного розвитку є…	…матеріальні індивідуальні потреби та інтереси	…нематеріальні, позаекономічні потреби людини та суспільства

Закінчення таблиці 1.1.4

1	2	3
4.Формується на основі…	…новітнього інституціоналізму	…неоліберальної економічної теорії XX століття
5.Ключова економічна категорія є результатом переходу…	…від індустріального до постіндустріального способу господарювання	…від „ людини економічної ” до „ людини творчої ”
6.Метою еволюції людини є…	…підвищення ефективності виробництва на основі зростання здібностей людини та науково – технічного прогресу	…розширення кола застосування здібностей людини
7.Розглядає людину як…	…високопродуктивний визначальний фактор виробництва	…критерій та мету суспільного розвитку
8.Скорочення часу, що людина витрачає на працю відбувається внаслідок…	…зростання суспільної продуктивності праці на основі нової якості людського капіталу	…прагнення людини до всебічного та гармонійного розвитку
9.Розширене відтворення здібностей людини відбувається…	…в сфері ефективної соціальної політики та поширення виробництва і доступності суспільних благ, у першу чергу освіти та охорони здоров’я	…в процесі інтелектуалізації праці та збільшення в її структурі питомої ваги розумової і творчої діяльності

Між тим, з нашої точки зору, головним мотивом суспільного розвитку в концепції людського потенціалу не можуть беззаперечно вважатися тільки нематеріальні, позаекономічні потреби людини та суспільства (позиція 3 в табл1.4). Оскільки на будь-якому етапі розвитку людства забезпечити вирішення трьох ключових блоків проблем (прожити довге й здорове життя; набувати, розширювати й оновлювати знання; мати доступ до засобів існування, що забезпечують гідний рівень життя) неможливо без певного рівня матеріального достатку в суспільстві.

Розвиток людського потенціалу в Україні для більшості населення повинен у першу чергу базуватися при досягненні гідного рівня доходів, які є джерелом для безперервної освіти та самоосвіти, якісного удосконалення системи охорони здоров'я. Тому, розглядаючи характеристики концепцій, наданих в табл.1.1.4, для людського потенціалу слід було добавити «… за умов забезпечення гідного рівня життя». Ця умова залишає важливим завданням нарощення людського капіталу суспільства.

Оригінальною є класифікація компонент людського капіталу, що надана Юрченко И.В. в табл. 1.1.5.

Тут виділено три рівні потенціалів, які доступні, в більшому, чи меншому ступені, для квантифікації їх показників та проведення дослідження стану, визначення факторів та напрямків розвитку компонент людського капіталу: потенціал стабільності та відтворення населення; культурний та морально-духовний потенціал; потенціал майбутнього.

На важливість розвитку інтелектуальної компоненти людських ресурсів для періоду інтелектуалізації економіки наголошує А.М.Ажажа. В умовах глобалізації, коли знання залучаються в практичну переробку ресурсів, саме знання, а не

праця, стають джерелом вартості. Джерелом генерації нового знання є інтелектуальна активність людини. Автор вважає інтелектуальну активність як основану на знанні, усвідомлену, морально орієнтовану здатність людини збирати, накопичувати та переробляти все більші потоки інформації.

Таблиця 1.1.5

Структурні компоненти людського потенціалу [15]

Рівень	Компоненти рівня	Зміст компоненти
1. Потенціал стабільності та відтворення населення	Демографічна компонента	Фізичні можливості людини,що залежать від його здоров'я, здатності і готовності до продовження роду, які забезпечують на макрорівні відтворення населення.
	Трудова компонента	Здатність до трудової діяльності, постійної зайнятості, відповідальному відношенню до праці, що забезпечує стабільність економічного виробництва.
	Соціальна компонента	Здатність до відтворення соціальних зв'язків, вольові та лідерські якості людини, мотивація до досягнення цілей, рівень соціальної довіри, готовність вступати у відносини співробітництва, здатність члені суспільства виказувати свою думку, захищати національні цінності, виконувати закон, рівень життя.

Продовження таблиці 1.1.5

1	2	3
2. Культурний та морально-духовний потенціал	Ідеологічна компонента	Ціннісні орієнтири, на які спирається людина, в процесі життєдіяльності, й які на макрорівні забезпечують єдність суспільства й усталеність інформаційним погрозам.
	Етно-культурна компонента	Здатність сприймати культурні цінності, рівень виховання, здатність відтворення культурних взірців своєї спільноти, забезпечення спадкоємності поколінь, рівень міжетнічної довіри, готовність вступати до відносин співробітництва з носіями іншої віри, представниками іншої національності, рівень упередженості й свобода від пересудів.
	Духовно-моральна компонента	Моральні орієнтири, здатність до саморозвитку та творчої діяльності, сприйняттю культурних та духовних цінностей, усвідомлення свого місця в світі, корисності своєї участі в суспільному розвитку.
3. Потенціал майбутнього	Інтелектуальна компонента	Охоплює рівень знань, умінь, вроджені здатності, талант.

Закінчення таблиці 1.1.5

1	2	3
	Іноваційна компонента	Готовність та здатність до заняття інноваційною діяльністю, досягнення в новаторській сфері, які забезпечують на макрорівні технологічний розвиток країни, її конкурентоспроможність на світовому ринку високих технологій.
	Компоненти пасіонар-ності	Наявність у спільноти активних акторів з непереможним прагненням до реалізації ідеалів. Високих цілей, жертовністю, готовністю до ризику, бажанням щось змінити до кращого, що забезпечують на макрорівні рухи продуктивного, утворювального типу.

А. М. Ажажа не виділяє окремо *інноваційний потенціал* людини, а відносить його до потенціалу країни в цілому, де людина завдяки інтелектуальному потенціалу створює і здійснює різні види інновацій. Людський потенціал, на думку автора, виступає *функціональною складовою* частиною інноваційного потенціалу країни і розглядається як знання, навички, практичний досвід, одухотворені інтелектуальною активністю, що є формою реалізації інтелектуальних, морально та культурно орієнтованих здібностей людини *до створення нового, раніше невідомого знання,* що забезпечує одержання інтелектуальної ренти та різних переваг перед конкурентами.[16, с.15].

Між тим, автор вважає, що інноваційний потенціал країни «…охоплює: новаторство; здатність генерувати або вибирати нові

ідеї, підходи та проекти, визначати перспективні сфери інвестування; скептицизм та критичне ставлення до застарілих штампів і стереотипів, концептуальний підхід і прагнення до максимальної поінформованості у своїй справі; ініціативність, схильність до реформ та експериментування; терпимість до невизначеності» [Ажажа 16,с. 14]. Виникає питання, до кого, як не до людини, можуть бути застосованими ці ірраціональні елементи, пов'язані з емоціями, інтуїцією, підсвідомістю та ін

Таким чином, у визначенні людського потенціалу А.М. Ажажею, на наш погляд, можна виділити такі його складові:

– інтелектуальний потенціал (знання, навички, практичний досвід);

– інноваційний потенціал (здібності до створення нового, раніше невідомого знання);

– соціальний потенціал (одухотворена інтелектуальна активність, що передбачає потребу та моральну і культурну готовність до розвитку як себе, так і суспільства).

Дослідження російських вчених з Інституту людини РАН доповнюють сучасні погляди на людський потенціал соціетальним характеристиками, соціально – біологічним та соціально-психологічними аспектами [17].

На їх думку людський потенціал – це сформована у взаємодії із соціальним середовищем сукупність системи універсальних та специфічних потреб, здібностей і готовності різних соціальних спільнот виконувати суспільно-необхідні види діяльності, основні соціальні ролі, функції, які забезпечують як спадкоємність, так і новації у розвитку життєво важливих суспільних сфер, а також в суспільстві в цілому. Згідно з цією концепцією, людський потенціал країни має три рівні: особистісний; груповий і різних соціальних спільнот; надгруповий, тобто цілісний людський потенціал країни [18].

Як особливого роду соціально-біологічна цілісність, ЛП має такі компоненти та відносини між ними [18, с.21-22] :

- демографічна компонента – потреба, здатність і готовність спільнот забезпечувати продовження їх роду, їх життя від одного покоління до іншого;
- компонента здоров'я – потреба, здатність і готовність спільнот протягом довгих років підтримувати гарне здоров'я (фізичне та психічне) й добру працездатність;
- освітня – сформована у взаємодії із соціальним середовищем потреба, здатність і готовність засвоювати й використовувати різні типи знань, а також це досягнутий рівень освіченості;
- трудова – сформована у взаємодії із соціальним середовищем потреба, здатність і готовність виконувати професійні ролі, додержуватися норм етики трудових відносин, активно й творчо відноситися до своїх професійних обов'язків;
- культурна – сформована у взаємодії із соціально-культурним середовищем потреба, здатність і готовність взаємодіяти зі світом матеріальних і духовних цінностей, здатність розуміти й критично оцінювати різні типи і форми культури, а також здатність створювати культурні цінності. Це також потреба, здатність та готовність до засвоєння й використання основних та специфічних моделей поведінки й мислення;
- громадська – сформована у взаємодії із соціальним середовищем потреба, здатність і готовність виконувати різні ролі громадянина своєї країни, ролі учасника адміністративних, правових та політичних відносин, це здатність жити інтересами своєї Вітчизни, це здатність із власної ініціативи ставити, обговорювати й вирішувати проблеми життєзабезпечення й розвитку своєї країни;
- духовно-моральна – сформована у взаємодії із соціальним

29

середовищем потреба, здатність і готовність жити, спираючись на історично опрацьований, соціально – схвалений комплекс моральних норм і цінностей, який забезпечує особистісну автономію й суспільну солідарність. А ні суспільство, а ні його різні підсистеми, включно й економіку, не можуть функціонувати і тим паче розвиватися, якщо їх ЛП не є консолідованим, не інтегрований, якщо він не сформований як особливого роду соціально-біологічна цілісність;

- мережева соціальна компонента – це потреба, здатність і готовність соціальних спільностей формувати, розвивати і зберігати соціальні зв'язки між колективними і індивідуальними носіями потенціалу і між його окремими компонентами. Це також потреба, здатність і готовність індивідуальних носіїв потенціалу захищати й відстоювати цілісність та єдність потенціалу спільності.

Підхід російських вчених дозволяє визначити як напрямки дослідження людського потенціалу, так і напрямки соціально-допустимих та необхідних втручань у його формування та використання. Але російські дослідники застерігають про складність вивчення людського потенціалу в соціетальному аспекті. Соціальна структура суспільства надає та одночасно обмежує можливості розвитку й прояву, активізації та функціонування людського потенціалу. Його полісуб'єктність, інерційність, багатоликість, комплексність, складність спостереження за об'єктом роблять роботу з формування, зміни та використання потенціалу надзвичайно трудомісткістю та багатоплановою. Людський потенціал великих соціальних спільностей (населення, етносу, молоді тощо) на відміну від людського потенціалу індивідуумів та невеликих соціальних груп, недоступний для безпосереднього спостереження і формується опосередковано. [19; 20].

Вивчення великої кількості досліджень щодо людського розвитку надає підстави зробити узагальнюючий висновок, що при розгляді сутнісних характеристик указаних понять практично

всі дослідники наголошують на обов’язковому характері перманентного розвитку складових людських ресурсів, людського потенціалу, трудового потенціалу, людського капіталу та врешті-решт самої людини. Тобто, можна умовно визначити відповідний ланцюг взаємозв'язку цих категорій у спрощеному вигляді: людина – ресурс – потенціал – капітал – людський розвиток.

Викладене вище дозволило В.Г.Никифоренку надати системний взаємозв’язок через розбудову відповідної схеми (рис. 1.1.2).

Зауважимо, що кожна людина як біосоціальна істота тільки тоді стає життєздатною у соціально-економічній системі, коли володіє відповідними сукупними якостями: такими як соціально-демографічні, освітньо-професійні, мотиваційні, ментальні, інтелектуальні, духовно-інформаційні, інноваційні, креативні, соціальні тощо.

Таким чином, можна зробити узагальнюючий висновок про те, що широке трактування поняття людського потенціалу дозволяє застосовувати його в різних

пізнавальних напрямках в різних інтерпретаціях в залежності від специфіки галузі наукового знання. Проте спільним для всіх визначень залишається розуміння «потенціалу» як сукупності накопичених змістовних якостей об'єкта, які можуть бути цілеспрямовано реалізовані за певних умов, а також удосконаленні.

Підсумовуючи викладене, можна побачити цінність комплексного підходу до вивчення проблеми розвитку людського потенціалу. Подальше дослідження чинників, які позитивно або негативно впливають на людський потенціал суспільства, дозволить створити цілісну картину про перспективи розвитку досліджуваної проблематики. Таке бачення має стати основою для стратегії соціального розвитку людського потенціалу.

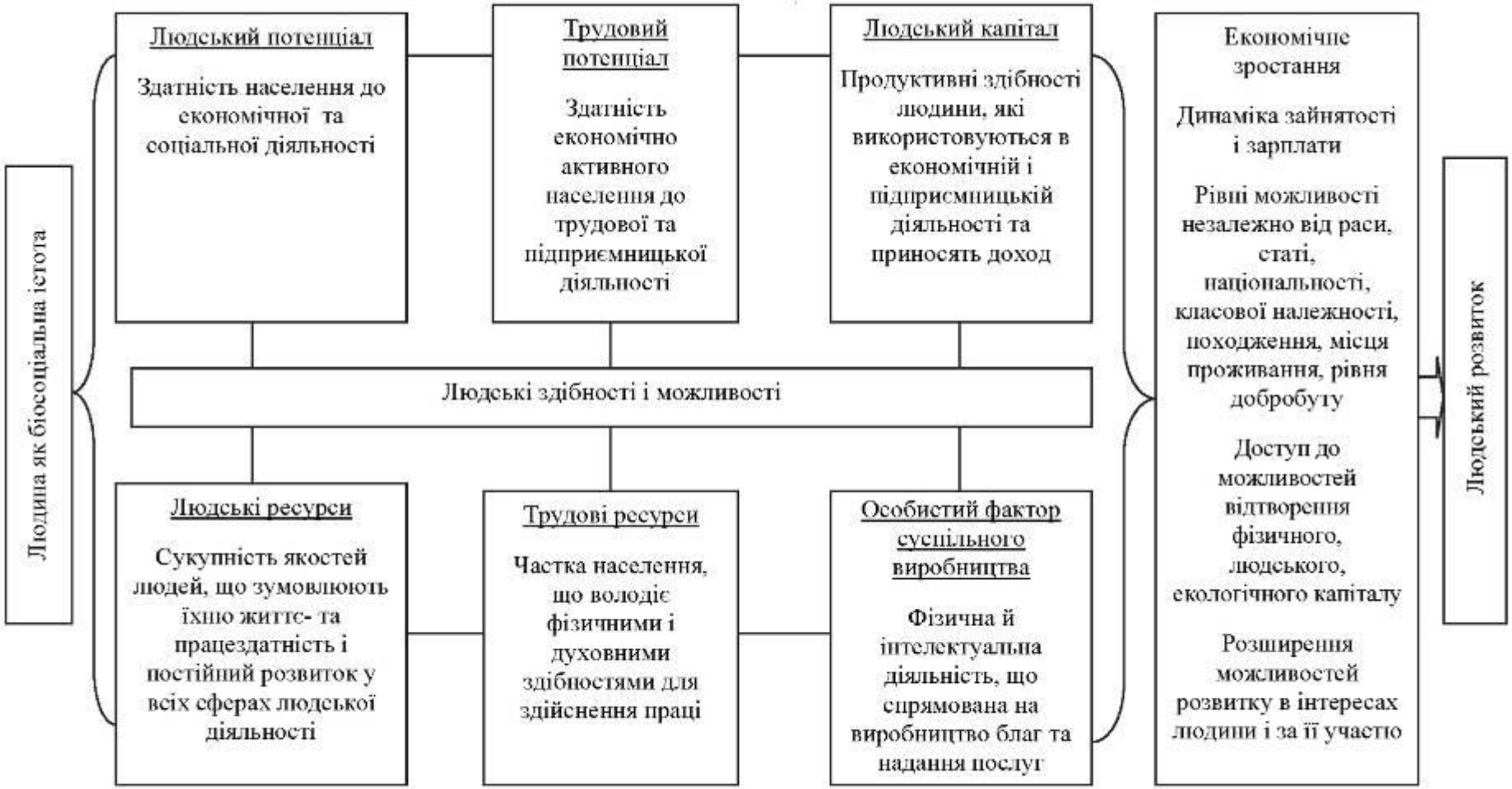

Рис.1.2. Взасмозв'язок основних понять щодо людини як об'єкту соціально-економічного розвитку

1.2. Чинники і умови формування та розвитку людського потенціалу в контексті соціально-економічної політики регіону

Важливість дослідження напрямків розвитку людського потенціалу зумовлює необхідність визначення факторів його формування. На жаль у наукових теоріях, присвячених людському потенціалу, ці фактори недостатньо досліджені, відсутня їх наукова класифікація. Між тим, наявність останньої необхідна для можливості аналізу цих факторів та розробці програм та заходів, спрямованих як на посилення їх позитивного впливу на формування та розвиток людського потенціалу, або для їх нейтралізації чи запобіганню негативного впливу.

Так, Сахаровський С.Н. розглядає три групи інституційних чинників формування та використання людського потенціалу, де в основі людського потенціалу покладено людський капітал [22]:

- чинники першого порядку – первинні та безпосередньо впливають на формування ЛП (сімейне оточення, освіта та ін.). Інтегральний індекс представлений освітою та родом діяльності двох попередніх поколінь;
- чинники другого порядку – визначають частку цільових вкладень під час інвестування в людину в системі координат «інвестиції – дохід», тобто, частку тих ресурсів (часу, засобів, зусиль), які вкладаються усвідомлено з метою підвищення заробітної плати у майбутньому, виходячи з наявної системи цінностей і пріоритетів й визначають величину людського капіталу (як фінансової категорії в термінах «інвестиції – віддача») в структурі людського потенціалу;
- чинники третього порядку – за допомогою яких людський капітал трансформується в його реалізовану форму шляхом отримання більш високих доходів.

За пріоритетністю впливу на людський потенціал головними є чинники першого порядку, бо чим ефективніше вони побудовані, тим вище людський потенціал. Структура потенціалу залежить від

чинників другого порядку, бо вони визначаються мотивацією та цільовою спрямованістю самого інвестора. Ця модель дозволяє пояснити відсутність прямого зв'язку між зростанням людського капіталу й економічними зростанням в різних країнах на різних етапах. Автор підкреслює, що важливо системно впливати у сукупності на усі інституційні фактори. Особливу увагу слід приділяти інституту сім'ї, дитинства, материнства, підвищенню мінімальних та середніх доходів, боротьбі зі злиденністю і бідністю, підвищенню якості охорони здоров'я та освіти, перетворенню початкової та спеціальної професійної освіти у гідні заклади підготовки кадрів. Відповідні показники більшою мірою соціальні, а не фінансові, мають стати пріоритетними під час оцінки ефективності роботи центрів відповідальності за формування та використання людського потенціалу на усіх рівнях управління. В цій класифікації автор не визначає конкретні організаційні інститути (центри відповідальності) та напрямки дії цих факторів.

В статті Чернишової Т.М. [23] фактори формування і розвитку людського потенціалу не відокремлюються один від одного, а розглядаються у взаємному зв'язку. Автор вважає, що нарощування людського потенціалу відбувається у динаміці, відповідно до віку людини. З метою дослідження факторів пропонується матриця процесу формування й розвитку людського потенціалу починаючи з дошкільного віку й досягнення людиною статусу працівника (табл. 1.2.1). Учена виділяє внутрішні та зовнішні чинники. Внутрішні фактори пов'язані із самою людиною, а зовнішні – залежать від оточуючого середовища, що дає можливість виділити агентів (осіб), що відповідають за формування людського потенціалу та інститути, де також відбувається формування та подальший його розвиток. Формування якостей особи на першому етапі відбувається повільно та їх перелік досить вузький. З віком людини відбувається подальший їх розвиток та коло їх значно

розширюється. Крім того існує можливість їх поглиблювати та ефективно використовувати.

Таблиця 1.2.1

Чинники формування та реалізації людського потенціалу

Етапи формування	**Чинники формування**	
	Внутрішні фактори	**Зовнішні фактори**
Дошкільник	Завдатки, спадковість, якості особи	Родина, батьки, дитячий садок (вихователі)
Школьник	Знання, якості особи, мотивація до дослідницької діяльності	Школа, вчителі
Студент	Знання, вміння, навички, компетенції, якості особи, мотивація до дослідницької діяльності	ВНЗ (викладачі)
Працівник	Знання, вміння, навички, компетенції, якості особи, мотивація до дослідницької діяльності, самоосвіта	Організація (керівник), споживачі, держава

На наш погляд, таке виділення етапів та факторів формування людського потенціалу зводиться тільки до формування трудового потенціалу, бо автор вважає, що завершується формування людського потенціалу періодом завершення трудової діяльності людини, коли людський потенціал здатний перетворюватися у людський капітал (23, с.6).

Вважаємо, що такий підхід автора не відповідає концепції безперервного людського розвитку, бо людський потенціал, який вміщує в себе окрім трудового потенціалу, компоненту громадської свідомості, культурну, духовно-моральну,

комунікативну та інші компоненти також формуються зовнішніми чинниками у тому числі, й поза трудовою діяльністю.

На відміну від цієї точки зору, Є.С. Гришина виділяє дві групи чинників: фактор формування та фактор використання [24]. Перша група чинить вплив на виховання й динаміку зростання людських ресурсів в регіоні. Друга група – охоплює фактори, що створюють сприятливі умови в регіоні для ефективного використання людського чинника. В основу такої класифікації автор покладає мету заходів щодо формування та використання людського потенціалу. В процесі формування людського потенціалу застосовуються заходи, спрямовані на створення умов для зростання особистості (тобто, набуття різних якостей). На стадії безпосереднього використання людиною своїх умінь та навичок важливими є заходи, що спрямовані на розкриття здібностей й якостей особистості в процес її трудової діяльності.

До чинників формування людського потенціалу в регіоні відносяться [24]:

- низька народжуваність;
- зростання показників дитячої смертності;
- низька забезпеченість дитячими закладами;
- платність середньої спеціальної й професійної освіти;
- малодоступність вищої освіти та після вузівської (аспірантура, докторантура) ;
- малодоступність безоплатних закладів для заняття спортом, безоплатних закладів для додаткової освіти (творчої, музикальної та ін.);
- низький рівень відвідувань закладів культури;
- низький рівень інформованості щодо конкурсів й олімпіадах для учнів, студентів і, як наслідок, незначний показник участі в даних заходах.

До факторів, що негативно впливають на використання і розвиток людського потенціалу, відносяться:

- зростання чисельності безробітних в регіоні;
- низький рівень заробітної плати;

- незбалансованість попиту на професії на ринку праці та структури випуску спеціалістів вузами;
- високі ціни на житло на первинному та вторинному ринках;
- високий рівень оподаткування, податкового навантаження на фізичних осіб;
- висока питома вага платних медичних послуг;
- високий рівень злочинності;
- погана екологія.

Як бачимо, автор досліджує чинники, що негативно впливають на людський потенціал. Вочевидь, можна вважати, що ті ж чинники без від'ємного знаку мають позитивні наслідки і є ефективного факторами формування та розвитку людського потенціалу.

Такий підхід, на наш погляд може мати місце, бо дійсно, орієнтує на заходи, які слід ураховувати під час розробки програм формування та використання людського потенціалу.

Різні наукові підходи до класифікації факторів формування, використання та розвитку людського потенціалу свідчать про складність досліджуваної соціально-економічної категорії. Крім того, настільки тісний її зв'язок з багатьма категоріями, як досліджувалися вище (людські ресурси, трудові ресурси, трудовий потенціал, людський капітал тощо), що і чинники їх формування, використання та розвитку теж тісно переплетені.

Узагальнюючи вищевикладені точки зору на сутність, структуру компонентів людського потенціалу, його тісний взаємозв'язок із переліченими вище соціально-економічними категоріями, пропонуємо наше бачення чинників формування та розвитку людського потенціалу складеної у табл.1.2.2.

У економічній теорії людський потенціал підлягає розгляду не у всьому різноманітті його характеристик, а лише в той мірі, в якій його розвиток і реалізація визначають соціальну та економічну ефективність відтворювальних процесів.

Таблиця 1.2.2

Структурні компоненти людського потенціалу та чинники їх формування та реалізації

Рівень	Компоненти рівня	Зміст компоненти	Чинники та напрямки, що забезпечують реалізацію компоненти
1	2	3	4
1. Потенціал стабільності та відтворення населення	Демографічна компонента	Фізичні можливості людини,що залежать від його здоров'я, здатності і готовності до продовження роду, які забезпечують на макрорівні відтворення населення.	Удосконалення кількості та якості медичних послуг населенню. Впровадження концепції профілактичної медицини. Цільові програми держави в сфері демографії: стимулювання народжуваності; зниження материнської та дитячої смертності; Зниження смертності населення, особливо працездатного віку. Підвищення середньої тривалості життя
	Трудова компонента	Здатність до трудової діяльності, постійної зайнятості, відповідальному відношенню до праці, що забезпечує стабільність економічного виробництва.	Розробка соціально-економічної програми розвитку України до 2025 року. Програма розвитку науково-технічного прогресу в Україні до 2025 р. Підвищення ефективності роботи державних служб зайнятості. Удосконалення роботи суб'єктів соціального партнерства в економічній та науково-технічній сферах. Удосконалення податкової, кредитної політики. Підвищення соціальних стандартів в сфері праці Підвищення цінності людини праці. Впровадження концепції безперервної освіти

Продовження таблиці 1.2.2

1	2	3	4
	Соціальна компонента	Здатність до відтворення соціальних зв'язків, вольові та лідерські якості людини, мотивація до досягнення цілей, рівень соціальної довіри, готовність вступати у відносини співробітництва, здатність членів суспільства виказувати свою думку, захищати національні цінності, виконувати закон, рівень життя.	Державна програма підвищення рівня життя та подолання бідності, соціального захисту населення
2. Культурний та морально-духовний потенціал	Ідеологічна компонента	Ціннісні орієнтири, на які спирається людина, в процесі життєдіяльності, й які на макрорівні забезпечують єдність суспільства й усталеність інформаційним погрозам.	Закон про інформацію. Доступ до інформації
	Етно-культурна компонента	Здатність сприймати культурні цінності, рівень виховання, здатність відтворення культурних взірців своєї спільноти, забезпечення спадкоємності поколінь, рівень міжетнічної довіри, готовність вступати до відносин співробітництва з носіями іншої віри, представниками іншої національності, рівень упередженості й свобода від пересудів.	Закон про освіту Освітні програми від дошкільного віку і далі щодо виховання культури, національної свідомості.

Закінчення таблиці 1.2.2

1	2	3	4
	Духовно-моральна компонента	Моральні орієнтири, здатність до саморозвитку та творчої діяльності, сприйняттю культурних та духовних цінностей, усвідомлення свого місця в світі, корисності своєї участі в суспільному розвитку.	Виховання в родині, дошкільних дитячих закладах, в школах, в системі професійно та вищої освіти.
	Інтелектуальна компонента	Охоплює рівень знань, умінь, вроджені здатності, талант.	Медичні реформа, освітні програми від раннього розвитку людини до системи безперервної освіти.
3. Потенціал майбутнього	Іноваційна компонента	Готовність та здатність до заняття інноваційною діяльністю, досягнення в новаторській сфері, які забезпечують на макрорівні технологічний розвиток країни, її конкурентоспроможність на світовому ринку високих технологій, новаторство; здатність генерувати або вибирати нові ідеї, підходи, визначати перспективні сфери інвестування; критичне ставлення до застарілих штампів і стереотипів, концептуальний підхід і прагнення до максимальної поінформованості у своїй справі; ініціативність, схильність до реформ та експериментування.	Підняття престижності наукової праці Закон про наукову діяльність Закон (ПРОГРАМИ) про розвиток науково-технічного прогресу Державні програми стимулювання новаторства, раціоналізаторства та винахідництва, гранти.
	Компонента пасіонарності	Наявність активних акторів з непереможним прагненням до реалізації ідеалів, високих цілей, жертовністю, до ризику, бажанням щось змінити до кращого, що забезпечують на макрорівні рухи продуктивного, утворювального типу.	Виховання на прикладах : кіно, Інтернет, музеї, театри

За фактичної сформованості основних теоретико-методологічних положень управління людським потенціалом, неоднозначні наслідки процесів соціально-економічного розвитку на сучасному етапі вимагають оцінки і аналізу обсягів та структури людського потенціалу, чинників їх формування та відтворення. Особливо це стосується історично закладених особливостей ментального характеру, розвитку суспільства, екологічного стану та техногенного навантаження на середовище життєдіяльності людини.

За останні роки в Україні спостерігається ускладнення відтворювальних чинників стану людського потенціалу, негативні тенденції у структурі зайнятості та якості на ринку праці. Підприємства майже втратили контроль за станом свого людського потенціалу та процесами його формування та використання. Так, падіння обсягів виробництва, низький рівень заробітної плати зумовлюють погіршення професійно-кваліфікаційного рівня працівників, їх морального, мотиваційного і творчого потенціалів, що, у свою чергу, заважає проведенню реструктуризації виробництва, впровадженню новітніх технологій та виробництву конкурентоспроможної продукції.

Отже, формування людського потенціалу в кожному регіоні країни відбувається під впливом багатьох чинників, які можна поділити на такі групи: економічні, соціальні, історичні, природно-екологічні, демографічні.

Механізм формування людського потенціалу включає в себе перш за все потреби, удосконалення їх структури та можливості їх перетворення у реальне споживання на базі певного рівня свободи вибору. Насамперед, механізм формування людського потенціалу проявляється у соціально-економічний природі та якісно-кількісній характеристиці споживання. Сфера потреб і споживання є важливою сферою становлення людського потенціалу, як і трудова діяльність. Формування, виявлення та

задоволення потреб – це ключові опорні точки відтворювального процесу. По відношенню до людського потенціалу істотні два аспекти потреб, які можна визначити як внутрішній і зовнішній. З одного боку, потреби задають імпульс для виробництва і визначають напрями його розвитку, з іншого, рівень розвитку та можливості задоволення потреб обумовлюють якість відтворення людського потенціалу. Обидва ці процеси взаємозалежні.

Потреби як елемент механізму формування розвитку людського потенціалу тісно взаємопов’язані з можливостями людини їх задовольняти, які у значній мірі залежать від її свободи вибору. Тому, вихідний і найважливіший елемент у механізмі формування людського потенціалу – це забезпечення людей більш широким вільним вибором у всіх сферах життя й створення умов, у яких люди зможуть повністю розвити свій потенціал. У цьому контексті метою суспільного розвитку стає розширення можливостей вибору, можливостей вести продуктивне й творче життя в гармонії зі своїми потребами й інтересами. З цієї точки зору змінюється погляд на матеріальне багатство: дохід перетворюється в кошти, що розширюють людський вибір у таких сферах, як охорона здоров'я, освіта, економічна й суспільна діяльність, можливість вільної реалізації творчого потенціалу. Люди не мають потреби в нескінченно високому достатку, він лише розширює можливості людського вибору, але цей вплив знижується зі збільшенням доходу відповідно до принципу зменшення його корисності [25, с.42].

Людина повинна брати участь в усіх процесах, які формують сферу її життєдіяльності. Стійкий людський розвиток вимагає соціально орієнтованого зростання, але також вимагає того, щоб люди мали політичну, економічну, соціальну свободи, рівні можливості, свободу пересування, реалізації творчих здібностей, гарантії прав людини.

Визначення приорітетної ролі розвитку людського потенціалу не веде до недооцінки важливості економічного зростання, тому що збільшення ВВП на душу населення створює ресурси, що забезпечують людський розвиток. Але мета зростання у тім, щоб всебічно збагатити життя людей, розширити свободу вибору. Без економічного зростання справедливий розподіл можливостей може «привести до сукупного нульового результату, коли розширення можливостей для одних груп людей буде досягатися за рахунок їхнього скорочення для інших груп, що рівнозначно перерозподілу бідності» [26, с. 233].

Економічне зростання і людський розвиток є взаємозалежними процесами у довгостроковому плані. Вони можуть доповнювати й підсилювати один одного, оскільки економічне зростання є об'єктивною основою поліпшення якості життя й людського розвитку, одночасно досягнення в людському розвитку, що дозволяють домогтися збільшення продуктивності праці й доходів, будуть стимулювати збільшення обсягів виробництва.

Рівень розвитку України в майбутньому визначається тим, наскільки результативним виявиться процес нарощування людського потенціалу країни і як ефективно цей потенціал використовуватиметься. В Україні приорітетним напрямками розвитку людського потенціалу є формування соціально-ринкової системи доходів, формування моделі безперервної освіти та самоосвіти, забезпечення якісно нового рівня охорони здоров’я.

За таких умов виникає необхідність в розробці комплексної системи управління розвитком людського потенціалу, що діє у напрямку його трьох базових складових відповідно до основних потреб людини та міститиме конкретні шляхи забезпечення регіону людськими ресурсами необхідної кількості та якості (табл. 1.2.3).

Виділені групи основних чинників не можна розглядати ізольовано, оскільки формування умов праці відбувається під час взаємодії і взаємовпливу усіх факторів.

Таблиця 1.2.3

Складові управління людським потенціалом регіону [27]

№	Чинники	Базові складові
1	Соціально-демографічний	• побудова механізму забезпечення населення регіону житлом; • розвиток системи надання житлових і споживчих кредитів молодим сім'ям; • перегляд існуючої системи охорони здоров'я: впровадження системи обов'язкового медичного страхування та запровадження сучасних методик лікування; • створення регіональних систем екологічного контролю; формування екологічного фонду за рахунок впровадження місцевих екологічних зборів та санкцій; • створення системи боротьби з нелегальною міграцією і торгівлею людьми та сприяння легальному працевлаштуванню за кордоном на контрактній основі
2	Економічний	Забезпечення повної продуктивної зайнятості та розширення можливостей зайнятості: • запровадження системи дотацій підприємцям за створення робочих місць; • створення системи постійного інформування населення про наявні вакансії на регіональному ринку праці; • розробка програми стимулювання самозайнятості та розши– рення можливостей зайнятості
3	Інтелектуальний	• забезпечення доступності здобуття освіти для людей різних вікових груп і різного місця проживання; • формування регіонального замовлення на підготовку та перепідготовку робочої сили відповідно до прогнозованих потреб економіки регіонів і на тендерних засадах розміщення замовлення у вузах; • створення системи навчання протягом життя

На формування людського потенціалу регіонів України великий вплив мають демографічні фактори – рівень народжуваності, рівень смертності, міграція, питому вагу населення у працездатному віці в загальній чисельності населення, а також тривалість життя. Ключову роль у виникненні, формуванні та розвитку трудового потенціалу, людського капіталу відіграє сім'я. Головним чинником формування і розвитку трудового потенціалу, людського капіталу в усіх регіонах України є якісна система охорони здоров’я й освіта. Важливим аспектом розвитку трудового потенціалу є формування та відшкодування витрат соціального характеру, без чого неможливо функціонування будь-якого виробництва та які включають у себе витрати на відновлення працездатності працюючого, утримання його сім'ї, освіту і більш повний розвиток фізичних та духовних здібностей. Пріоритетними є комплекс дій в сфері забезпечення житлом, охорони здоров’я, екологічного контролю, розширення можливостей зайнятості, забезпечення доступності здобуття освіти.

Критерії й індикатори стану та умов людського розвитку регіонів повинні давати прозору, однозначно зрозумілу, важливу для прийняття управлінських рішень інформацію. При цьому важливе значення мають такі види порівнянь показників людського розвитку (табл.1.2.4).

Такі порівняння важливі для усіх складових людського розвитку, вони даватимуть уявлення про близькість і досяжність визначених цілей людського розвитку по кожній територіальній одиниці.

Багатство країни криється у людському потенціалі. Розвиток людського потенціалу сприяє переходу економіки на інноваційний шлях розвитку.

45

Таблиця 1.2.4

Види порівнянь показників людського розвитку [28]

№	Види порівнянь	Зміст порівнянь
1	Порівняння з соціальними граничними межами	Порівняння з мінімальними соціальними стандартами, гарантіями, тобто з нижчими з допустимих у державі (або в цивілізованому світі) показників
2	Порівняння з аналогічними показниками найбільш благополучних місцевостей країни або світу	Порівняння з найкращими досягненнями, які на даний час для даної території розглядаються як перспективні цілі
3	Порівняння у динаміці з аналогічними показниками минулих періодів	Оцінка поступу та ефективності заходів, які було спрямовано на цілі людського розвитку
4	Порівняння з прогнозними даними	Порівняння з стратегічними плановими завданнями та аналіз імовірності їх досягнення

Інноваційна економіка – це економіка, яка створює, поширює і використовує різноманітні інновації для забезпечення свого зростання і конкурентоспроможності. Це така економіка, в якій знання збагачують всі галузі, всі сектори і всіх учасників економічних процесів. Це одночасно економіка, яка не тільки використовує інновації в різноманітній формі, але також створює їх у вигляді різноманітної високотехнологічної продукції, висококваліфікованих послуг, наукової продукції та освіти.

В економіці України існує низка незаперечних фактів, що свідчать про негаразди у відтворенні людського потенціалу. Це стосується і сфери доходів населення, що формує основи відтворення людського капіталу, і проблеми родини, що зараз

перебуває в кризі, і проблеми системи освіти, і демографічної кризи в Україні, які накладають відбиток на якість людського потенціалу.

Звернемо увагу насамперед на такі моменти, які прямо вказують на руйнування людського потенціалу. Це насамперед демографічна криза, що виявляється в депопуляції, скороченні тривалості майбутнього життя, старінні населення.

Головними сучасними проблемами, що перешкоджають розвитку людського попотенціалу, є:

– низька тривалість життя і висока смертність населення;

– низький рівень фізико-психічного здоров'я населення під впливом соціальних і екологічних чинників;

– важке економічне становище дітей, молодих сім'ї та молоді як основних елементів людського потенціалу;

– негативні тенденції, пов'язані з практичним застосуванням науково-технічних досягнень;

– нове культурне середовище, що оточує молоді покоління.

Частково ці проблеми пов'язані з об'єктивним ходом цивілізаційного процесу, який характерний для сучасного століття, частково – вони специфічні в умовах нашої країни. Розглянемо проблеми розвитку людського потенціалу більш докладно.

1. Стан здоров'я і тривалість життя населення як одне з найважливіших складових людського потенціалу.

Сформована демографічна ситуація, оцінюється фахівцями як кризова. Починаючи з 1991 року смертність населення, в перший раз з часу закінчення Великої Вітчизняної війни, перевищила народжуваність. За часів незалежності України чисельність населення скоротилася з 51,94 млн. осіб в 1991 році до 42,58 млн.осіб в 2017 році, іншими словами депопуляція населення України за 1991-2017 роки склала – 9,4 млн.осіб.

Триває зростання процентної частки пенсіонерів над часткою молоді. Найбільш яскраво ця тенденція виражена в селах, де люди

пенсійного віку іноді становлять більшу частину жителів, що пов'язано з вимиранням села і триваючими процесами урбанізації.

Не дивлячись на зростання чисельності населення, що досягло пенсійного віку (за останні 3 роки 2015-2017), тривалість життя в Україні є дуже низькою в порівнянні з економічно розвиненими країнами. У 2016 р. тривалість життя в Україні – 71,7 р., чоловіків – 66,7 р., жінок – 76,5 р. Найбільша в Європі різниця у тривалості життя чоловіків і жінок – майже 10 років.

Основними причинами низької тривалості життя є:

1) вкрай висока смертність від хвороб, пов'язаних з системою кровообігу. У 2016 р. із 583,6 тис.осіб померлих – 67,2 % (392,3 тис.ос) через хвороби системи кровообігу. Через онко-захворювання – 13,5%;

2) велика смертність в результаті нещасних випадків і вбивств (АТО), а також самогубств, особливо в працездатному віці – 5,4 % .

3) велика кількість смертей, пов'язаних з хворобами органів травлення (3,8%), дихання (2,4%) і інфекційними хворобами (1,6%).

Крім високої смертності, особливу тривогу викликає психічний стан здоров'я населення, обумовлений низьким рівнем культури поведінки, відсутністю в масовій свідомості установок на здоровий спосіб життя, поганою інформованістю населення. Внаслідок чого спостерігається високе число хворих на алкоголізм і наркоманію, а також люди страждають від різних психічних розладів. Зростає кількість розумово відсталих дітей.

2. Вплив соціально-екологічних факторів на людський потенціал

Гостра психологічна і соціальна ситуація пояснюється двома групами факторів:

– вплив на психічні явища через зрушення в фізіологічних процесах;

– вплив на психіку людини за допомогою зміни соціально-економічних умов.

48

До основних факторів в першій групі відносять явища гіпоксії, дія різних речовин, які отруюють атмосферу, погана якість води, харчування і т.д. У ролі найбільш важливих факторів другої групи виступає: низький рівень життя, безробіття, відсутність впевненості в завтрашньому дні, збільшення потоку міграції (особливо з Криму та Донбасу), труднощі, пов'язані з отриманням освіти, висока вартість відпочинку, дозвілля і т.д.

Здоров'я населення безпосередньо пов'язане з постійно погіршенням екологічної ситуації в країні, обумовленої техногенними змінами довкілля і фізичними змінами умов середовища життєдіяльності (кліматичні зміни, радіаційні забруднення, високе електромагнітне випромінювання, шуми, вібрації та ін.).

Додаткову небезпеку становить низький рівень моніторингу за екологічно небезпечними для людини явищами навколишнього середовища і похідними від неї показниками стану здоров'я населення.

3. Становище дітей в складних соціально-економічних умовах.

На початку 21 століття соціально-економічні показники, що характеризують становище дітей за сукупністю параметрів виявилися несприятливими. Занепокоєння викликає висока, в порівнянні із західними країнами, дитяча смертність (у 2016 р смертність дітей до 1 року склала – 7,4 на 1000 народжених в той час як в країнах Західної Європи цей показник в 2-2,5 рази нижче).

Продовжує збільшуватися число дітей, які страждають хронічними захворюваннями, захворюваннями центральної нервової системи, системи травлення, кровоносної системи, онкологічними захворюваннями і захворюваннями опорно-рухового апарату. Фахівці свідчать, що при вступі до школи різноманітні відхилення в стані здоров’я має кожна 3–4 дитина, а до кінця навчання (у 9 класі) – уже кожен другий учень. Серед підлітків здоровими можна вважати лише 20 %.

Низький рівень життя веде до значного погіршення якості харчування дітей, до їх переходу на вуглеводневу модель харчування, а це буде негативно позначатися як на фізичному так і на психічному здоров'ї дітей.

Особливою соціальною проблемою розвитку людського потенціалу є бездоглядність і, як наслідок дитяча злочинність.

4. Стан молоді як фактор ризику

Висока динамічність і ступінь складності, а також не впевненість в завтрашньому дні робить особливо складною проблему освоєння молодими людьми культурного і соціального середовища. Накладення ж загальноцивілізаційних негативних тенденцій на специфічні українські труднощі подвійно посилює молодіжну проблематику. А адже саме соціальна і психологічна захищеність молоді є найменшою, внаслідок чого вона відчуває найбільш високий тиск суспільних проблем.

Серйозною проблемою розвитку людського потенціалу є профорієнтація і працевлаштування молоді. В системі освіти і профпідготовки зараз відбуваються суттєві зміни, що негативно позначаються на молоді. Плюс до цього відбувається зниження відтворення робочих спеціальностей, особливо фахівців середньої ланки. З 2000-х років спостерігається різке скорочення числа робочих спеціальностей та зменшення кількості навчальних закладів.

За перше півріччя 2017 р. найвищий рівень безробіття (за методологією МОП) спостерігався серед молоді віком 15–24 роки (19,9% – у % до кількості економічно активного населення вікової групи). Зберігається великий розрив між ринком освітніх послуг та ринком праці.

У І півріччі 2017р. у порівнянні з аналогічним періодом 2016 р. спостерігалося збільшення потреби роботодавців у працівниках усіх професійних груп, а найбільше – на технічних службовців (на 84,8%) і на робітників з обслуговування, експлуатації та контролювання за роботою технологічного устаткування, складання устаткування та машин (на 84,3%).

У нас існує невтішна тенденція: 65% українців, які працюють за спеціальністю, хочуть змінити професію. При цьому 32% українців узагалі не працювали за спеціальністю, а 15% – мали такий досвід, однак змінили роботу. Тобто майже половина жителів України не знайшла собі місця в професії, яку опановувала в університеті.

5. Вплив науково-технічних досягнень і засобів масової інформації на людський потенціал.

В умовах постійної конкурентної боротьби і відсутності дієвих інструментів правового контролю, а також морального самоконтролю, засоби масової інформації часто маніпулюють як індивідуальною, так і колективною свідомістю і поведінкою.

Також можна відзначити негативні тенденції пов'язані з практичним застосуванням науково-технічних досягнень. Найбільш гостро ці тенденції відбуваються в зв'язку з постійним розвитком комп'ютерних технологій. Сьогодні активно збільшується кількість людей, які надмірно захоплюються комп'ютерними іграми і використанням соц.мереж при цьому збільшується число так званих комп'ютерних аддиктів (під аддиктом розуміють залежних користувачів). Ця тенденція в найбільшій мірі відноситься до молодого покоління (до 35 років).

Головним чином, залежність від сучасних комп'ютерних технологій виражається в двох основних формах:

1. Інтернет-залежність (інтернет-аддикція);

2. Надмірна захопленість комп'ютерними іграми.

Криза соціально-трудової сфери призводить до прямого та непрямого вимивання людського потенціалу. Підсилюються соціальне розшарування і нерівність, накопичуються суперечності у сфері відтворення робочої сили.

Якщо перед розпадом СРСР Україна поступалася у найважливіших параметрах розвитку лише країнам «золотого мільярда», а серед 15 республік СРСР була найбільш розвиненою, то нині її випереджає вже приблизно три чверті населення планети.

Економічна ситуація, що склалася в Україні, є несприятливою на сьогоднішній день для розвитку, реалізації, а іноді для збереження на колишньому рівні людського потенціалу. Системна криза спричинила істотні втрати національного людського потенціалу, що призвело до відповідних наслідків — появи в українському суспільстві базової верстви населення, яка не набуває якісних характеристик, а навпаки, руйнує їх, тому вона характеризується як верства населення «без якостей, світогляду та моралі».

За підсумками 2016 р. Україна посіла 84-е місце з 188 країн за Індексом людського розвитку (ІЛР), який щороку формується під егідою Програми розвитку ООН (ПРООН), що на 3 пункти нижче порівняно з попереднім результатом. З 1990 року показники ІЛР підвищилися на 5,2 %; тривалість життя при народженні зросла на 1,3 року, середня тривалість навчання збільшилася на 2,2 року, а очікувана тривалість навчання — на 2,9 року; ВНП на душу населення знизився на 31,9 %. Разом із цим, результати України залишаються нижчими за середні показники країн, що належать до групи з високим рівнем людського розвитку, і нижчими за середні показники по країнах Європи і Центральної Азії [29]. А відповідно до рейтингу World Happiness Report 2017, Україна визнана найнещаснішою країною Європи.

Усі ці проблеми змушують замислитися над тим, що зараз у нашій країні підірвано процес накопичення людського потенціалу і майбутнього розвитку людини та особистості.

Духовна криза особливо трагічно впливає на людський розвиток. Суспільство не знайшло нової системи цінностей і виявилося «проміжним». А таке суспільство приречене на постійний рух без розвитку. Втрата життєвих орієнтирів, позбавлення сенсу творчої праці, розмивання сімейних цінностей ведуть до вповільнення людського розвитку, зниження якості людського потенціалу.

Людський розвиток в Україні перебуває в протилежному цивілізаційному прогресивному руху напрямі. Людський потенціал не тільки не використовується і не розвивається, а іноді навіть руйнується. Слабкий поступальний рух країни до постіндустріального стану актуалізує пошук нових соціальних координат людського розвитку.

1.3. Сучасні тенденції та підходи до оцінки людського потенціалу регіону

Людський потенціал регіону як результат соціально-економічного розвитку, з одного боку, і як основа майбутнього зростання, з іншого боку, в даний час являє собою один з найбільш затребуваних об'єктів дослідження економічної науки. Актуальність дослідження визначається тим, що, по-перше, існує потреба в досконалому методі оцінки людського розвитку в регіонах, що дозволяє виміряти різні аспекти формування людського потенціалу. По-друге, необхідно об'єктивно оцінювати діяльність регіональних органів влади, для чого потрібно в першу чергу визначити комплекс найважливіших цільових показників соціально-економічного розвитку.

Існуючі диспропорції в соціально-економічному розвитку регіонів нашої країни актуалізують рішення проблем, пов'язаних з формуванням і реалізацією людського потенціалу на регіональному рівні. Методи вимірювання регіонального людського потенціалу поки розроблені недостатньо. Переважають підходи Програми розвитку ООН, орієнтовані на міждержавні порівняння і малопридатні для внутрішньодержавних порівнянь. Тим часом об'єктивно існує необхідність не стільки адаптувати існуючі методи для вітчизняних умов, скільки отримати ефективний інструмент для аналізу соціально-економічного розвитку регіонів.

Методичні підходи до оцінки людського потенціалу для міжнародних порівнянь були розроблені М. Уль-Хаком і С. Анандом (Проект Розвитку ООН). Для оцінки людського потенціалу на регіональному рівні розглянеме певні методики;

1. Оцінка людського потенціалу за допомогою системи показників – соціальних індикаторів

В рамках даного підходу проводиться оцінка умов праці, рівня і якості життя, стану охорони здоров'я та освіти, їх впливу на рівень розвитку людського потенціалу. У зарубіжних дослідженнях використовуються і такі параметри, як смертність, нещасні випадки, злочинність, алкоголізм, наркоманія та ін. [32, с. 28-38]. Однак слід підкреслити, що не завжди обрані для аналізу показники мають достовірністю і репрезентативністю, доступні на регіональному рівні на основі офіційних статистичних даних [33, с. 113-119].

2. Інтегральна оцінка людського потенціалу територій.

Другий підхід до вимірювання людського потенціалу заснований на комплексній, інтегральній оцінкці, яка передбачає побудову зведеного індексу. В рамках даного методологічного підходу найбільш поширеним є розрахунок Індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП, він же – Індекс людського розвитку, Human Development Index, HDI). Це – складовий показник, що фокусується на трьох основних вимірах людського розвитку: довголітті і здоров'ї, вимірюваних очікуваною тривалістю життя при народженні, здатності отримувати знання, вимірюваної середньою тривалістю навчання і очікуваною тривалістю навчання, і здатністю досягти гідного рівня життя, вимірюваної валовим національним доходом на душу населення. Максимальне значення індексу дорівнює одиниці.

Індекс розвитку людського потенціалу ґрунтується на зіставленні інформації про різнорідних, але пов'язаних один з

одним показниках, значення яких виражаються приватними індексами:

$$Ixi = (Xi – Xmin) : (Xmax – Xmin)$$

де:

Іхі – значення приватного індексу показника;

х – оцінюваний показник;

і – об'єкт аналізу (в даному випадку найменування або умовний номер району);

значення оцінюваного показника в районі і;

Xmin – мінімальне можливе значення оцінюваного показника;

Xmax – максимальне можливе значення оцінюваного показника.

У разі, якщо компонент інтегрального індексу відповідає негативному явищу (його зростання погіршує стан потенціалу), використовується зворотна формула:

$$Ixi = (Xmax – Xi) : (Xmax – Xmin)$$

За час свого застосування в щорічних доповідях ПРООН індекс часто піддавався критиці, зазнавав деяких змін і доповнювався [34-36]. Зокрема, деякими вченими пропонувалися альтернативні індекси [37, с. 589-605; 38, с. 3057-3064]. В даний час для більш всебічного вимірювання людського розвитку ПРООН пропонує ще чотири складових індексу:

1. ІЛР, скоригований з урахуванням нерівності, дисконтує ІЛР за рівнем нерівності.

2. Індекс гендерного розвитку (ІГР) порівнює значення ІЛР у чоловіків і жінок.

3. Індекс гендерної нерівності (ІГН) акцентує розширення прав і можливостей жінок.

4. Індекс багатовімірної бідності (ІМБ) вимірює аспекти бідності, не пов'язані з доходом.

Проте, введення додаткових індексів не вирішило основних проблем даного методу. Індекс як і раніше критикується з боку ряду вчених (Ратан Лал Басу, Брайан Каплан, В.А. Сухих та ін.) І не завжди вважається адекватним вимірником людського потенціалу. Одним з недоліків цього методу є відсутність однозначності щодо визначення мінімальних і максимальних граничних значень. В ході еволюції методики розрахунку ІРЛП застосовувалися як фіксовані, так і відносні значення. Перші, як правило, встановлювалися експертним шляхом. У ряді випадків визначення відносних меж по максимальним і мінімальним спостережуваним за рік значенням ускладнює аналіз динаміки явища, незважаючи на те, що дозволяє краще передати диференціацію об'єктів дослідження [39] .

3. Вимірювання рівня людського розвитку за результатами соціологічних досліджень.

Використання даного підходу дозволяє враховувати якісні характеристики населення на індивідуальному рівні і ступінь реалізації життєвих стратегій. Істотна роль відводиться таким параметрам, як образ і стиль життя, здатності і можливості [40, с. 50-53]. На думку деяких дослідників, зокрема Б.Г. Юдіна [41, с. 12-18], для аналізу рівня людського потенціалу необхідно враховувати оцінку готовності до сімейного життя і виховання дітей, адаптованості до соціальної інфраструктури суспільства, культурно-ціннісні орієнтації та психологічну компетентність. Незважаючи на те, що соціологічні дослідження створюють передумови для аналізу великих масивів данних, у них теж є недоліки, серед яких помилка вибірки, обмеження сумісності даних за довгостроковий період, ресурсомісткість організації дослідження [42, с. 80-96] (табл. 1.3.1).

Таблиця 1.3.1

Переваги та недоліки методів оцінки людського потенціала регіону

Переваги метода	**Недоліки метода**
Соціологічні дослідження	
1) можливість розгляду окремої особистості, індивідуальних стратегій; 2) дозволяють виявляти стійкі і мінливі характеристики соціуму.	1) помилка вибірки, обмежена сумісність даних в довгостроковий період і ресурсомісткість його організації; 2) суб'єктивний характер
Статистичний (система індикаторів)	
1) дозволяє проводити комплексну оцінку; 2) порівнянність статистичних даних на тривалий період; 3) дозволяють розкривати характерні особливості та закономірності досліджуваних явищ.	1) відсутність необхідних даних в статистичних базах; 2) відсутність проведення спостереження на необхідному рівні відповідного певного дослідження; 3) не всі статистичні дані достовірні, є системними і репрезентативними
Інтегральна оцінка (зведений індекс)	
1) використання обмеженого числа показників для забезпечення простоти зведеного показника; 2) порівнянність даних, можливість ранжувати країни, регіони, райони і т.д.	1) дозволяє отримати тільки загальну інформацію; 2) ігнорування важко вимірюванних аспектів життєдіяльності

Як інструмент оцінки соціально-економічного розвитку на регіональному рівні може бути використаний індекс людського розвитку. Початок вимірювання людського розвитку відноситься

до 90-х років XX ст., Коли експертами ООН в доповіді "Концепція і вимірювання людського розвитку" [43]. була сформульована концепція людського розвитку в її сучасному розумінні. У формулюванні концепції сконцентровані ідеї про те, що розвиток – це процес, в центрі якого знаходиться людина. У цій доповіді був введений в публічний оборот Індекс розвитку людського потенціалу (або людського розвитку), основними складовими якого були визначені здоров'я, матеріальний добробут і освіту [44]. Загальна схема побудови Індексу приведена на рис 1.3.1. З тих пір міжнародний індекс публікується щорічно в доповідях про розвиток людського потенціалу.

У деяких країнах були спроби оцінити регіональне людський розвиток (всередині країни), але вони не базувалися на власних національних методиках. Так, в Польщі використовувалася міжнародна методологія [45], в Російській Федерації – показники досягнення Цілей розвитку тисячоліття [46].

В Україні значний внесок в розробку і вдосконалення національної методології вимірювання людського розвитку на регіональному рівні здійснили А. Власюк, С. Пирожков, Е.Лібанова, Е. Грішнова, О. Новікова, В. Садова, А. Гладун, І. Гнибіденко.

У 2000 р фахівці НАН України створили національну методику оцінки людського розвитку [47]. Вона базувалася на використанні 96 показників, що відображають дев'ять аспектів людського розвитку: умови проживання, соціальне середовище, стан ринку праці, фінансування соціальної сфери, демографічний розвиток, стан охорони здоров'я, освіта, матеріальний добробут, екологічний стан. З 2001 р Державна служба статистики України почала щорічний моніторинг Регіонального індексу людського розвитку (далі – РІЛР).

58

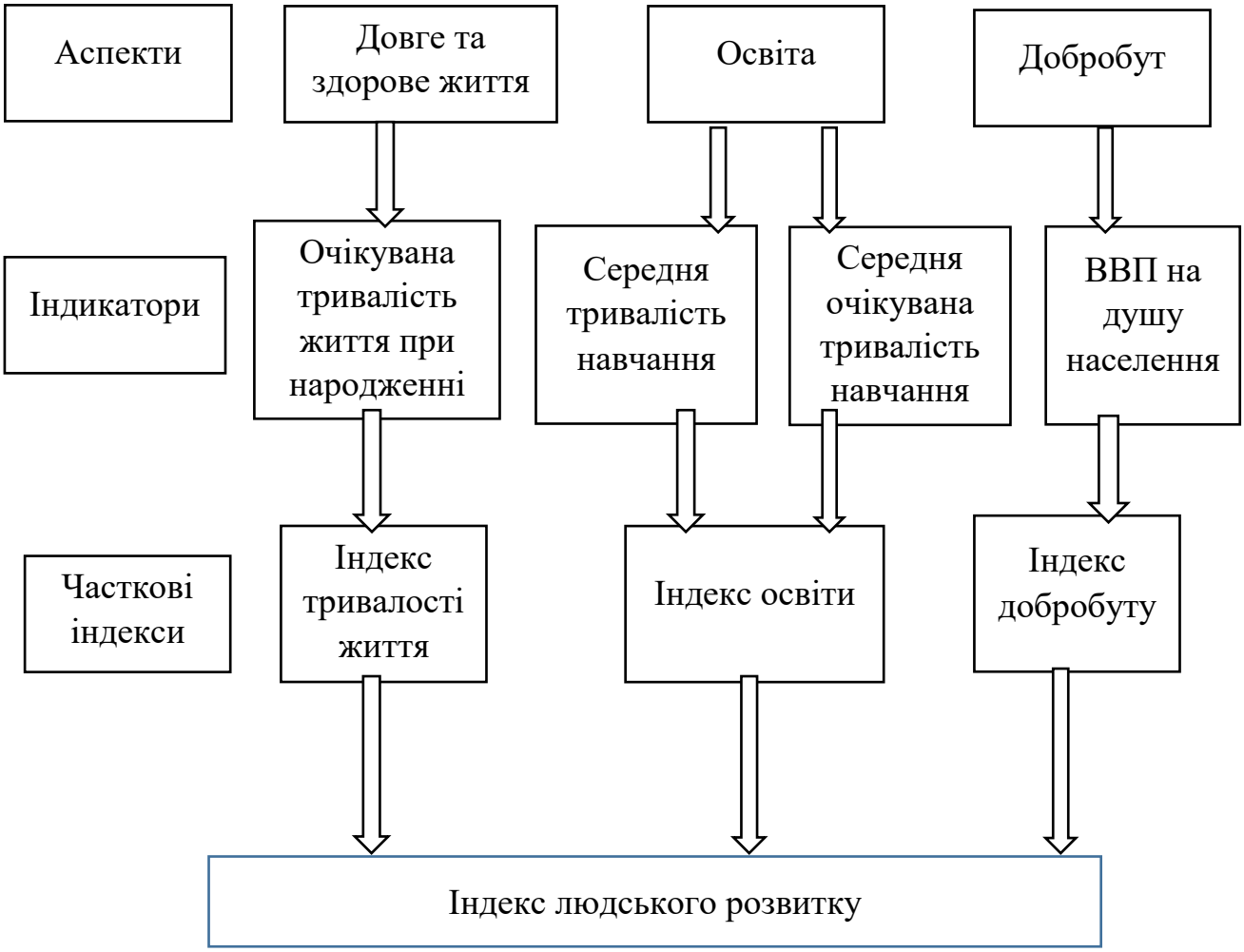

Рис. 1.3.1 Загальна схема побудови Індексу людського розвитку (За методикою ООН)

Національна методика оцінки регіонального людського розвитку призначена для моніторингу стану людського розвитку в регіонах України. Вона дозволяє відстежувати зміни рейтингів регіонів як за інтегральним індексом, так і по його окремих аспектів (частковим індексам); визначати фактори, що зумовлюють ці зміни, здійснюючи аналіз первинних показників і їх впливу на інтегральні значення. Перевагою національної методики є можливість використовувати великий спектр показників (характеристики людського розвитку), адаптувати методику до потреб конкретної країни, використовувати її як

інструмент для формування та оцінки державної політики, а також визначення її пріоритетів.

До 2012 р національна методика, на відміну від міжнародної, залишалася незмінною, хоча за період її застосування значно змінилися соціально-економічна ситуація, інформаційно-статистичне забезпечення, виникли нові аналітичні потреби, зокрема, в оцінці прогресу людського розвитку і оцінці його чинників на регіональному рівні.

Таким чином, перевагою оновленої методики (в порівнянні з попередньою), з точки зору аналітичних можливостей, була визнана можливість більш адекватно вимірювати прогрес людського розвитку. Справа в тому, що розрахунок інтегральних індексів за методикою 2000 р. здійснювався із застосуванням процедури нормування показників на розмах регіональної варіації, і в цьому випадку використання індексів обмежувалося тільки оцінкою зміни рейтингів регіонів. Отже, якщо за конкретний період в певному регіоні не відбулися позитивні зміни, а стан інших регіонів погіршився, то цей регіон покращує свою рейтингову позицію, але це ні в якому разі не свідчить про наявність прогресу в цьому питанні. Таким чином, з точки зору об'єктивної оцінки людського розвитку, доцільніше було перейти від констатації змін рейтингів до оцінки прогресу.

З огляду на викладене, можна сформулювати основні вимоги до інформаційного забезпечення розрахунку РІЛР:

1. Показники повинні прозоро відображати всі аспекти людського розвитку, тобто їх суть повинна бути зрозуміла потенційним користувачам.

2. Зміни показників в часі повинні однозначно трактуватися щодо впливу (прямого або зворотного) на стан людського розвитку.

3. Показники повинні відповідати всім формальним вимогам до статистичних показників (щодо якості, надійності, доступності) [48].

Істотно змінився склад первинних показників для розрахунку РІЛР. По-перше, їхня кількість набагато зменшилась – до 33 замість 96. Аналіз практики використання методики 2000 р дозволяє зробити наступні висновки: методика перевантажена кількістю показників, тим більше, що частина з них має значну кореляцію між собою (вони характеризували сутність одного і того ж явища). По-друге, ряд показників не служить прямими характеристиками стану людського розвитку. Зокрема, досвід застосування РІЛР довів недоцільність використання показників бюджетного фінансування соціальної сфери в якості індикаторів людського розвитку. Безумовно, фінансування має забезпечувати можливості людського розвитку. Але, оскільки його обсяги визначаються за розподільчим принципом, спрямованого на вирівнювання, то воно не відображає успіхи або прогрес самого регіону. Однак показники фінансового забезпечення можуть бути використані як додаткові для оцінки можливостей соціально-економічного розвитку в регіонах.

Недоцільним також було визнано використання для характеристики ситуації в регіоні в цілому показників тільки по одному типу місцевості, як це було в попередній версії методики в блоці «Розвиток ринку праці». Наприклад, такі показники, як рівень економічної активності, рівень зайнятості та рівень безробіття, розраховувалися тільки для міського населення. Це було обумовлено тим, що під час розробки цієї методики зазначені показники (розраховуються за результатами обстеження економічної активності населення Державною службою

статистики України) були ненадійні для сільської місцевості. Однак з тих пір відбулися зміни в "дизайні" вибірки (обстеження стало щомісячним, змінилася схема ротації респондентів, збільшилась кількість територіальних одиниць і обсяг вибірки, вдосконалені процедури оцінки показників), що забезпечило їх більш високу надійність.

У методику також були включені кілька показників, які раніше не використовувалися (наприклад, сумарний коефіцієнт народжуваності). З урахуванням того, що в глобальному масштабі показники народжуваності і рівень людського розвитку мають зворотний зв'язок, було прийнято рішення про їх включення в розрахунок на основі цілей національної демографічної політики, спрямованої на підвищення народжуваності.

Методологічний недолік методики 2000 р. – обмежений склад показників, що характеризують стан навколишнього середовища. Для поновлення методики фахівцями Інституту природокористування та сталого розвитку НАН України був запропонований інтегральний показник "Індекс впливу навколишнього середовища на стан здоров'я населення", який містить близько 20 різних характеристик забруднення грунту, води і атмосферного повітря.

Оновлений варіант методики розрахунку РІЛР, як і попередній, має трирівневу структуру: 1-й рівень – первинні показники, які на 2-му рівні інтегруються в 6 часткових індексів, що відображають такі аспекти людського розвитку, як "Відтворення населення", "Соціальне середовище" , "Гідна праця", "Освіта", "Добробут", "Комфортне життя". На 3-му рівні часткові індекси агрегуються в єдиний інтегральний індекс РІЛР. У таблиці 1.3.2 представлені показники для розрахунку РІЛР.

Таблиця 1.3.2

Блоки та показники, що характеризують людський розвиток регіонів України (розроблено фахівцями Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України імені М.В. Птухи).

Блоки	**Показники**
1	**2**
Відтворення населення	Сумарний коефіцієнт народжуваності Дитяча смертність Середня очікувана тривалість життя при народженні Імовірність для чоловіків прожити від 20 до 65 років Імовірність для жінок прожити від 20 до 65 років
Соціальне середовище	Коефіцієнт злочинності Кількість хворих з вперше поставленим діагнозом активного туберкульозу Кількість хворих з вперше поставленим діагнозом алкоголізму і алкогольних психозів, розлади психіки та поведінки внаслідок вживання наркотиків і інших психоактивних речовин Кількість дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування Коефіцієнт підліткової народжуваності Кількість померлих від навмисного самоушкодження
Комфортне життя	Забезпеченість житлом у міських поселеннях Питома вага житла, обладнаного централізованою каналізацією і водовідведенням, в сільській місцевості Питома вага житла, обладнаного централізованим газовідведення, в сільській місцевості Показник стану навколишнього середовища Планова ємність амбулаторно-поліклінічних установ Обсяг реалізованих послуг для населення

Закінчення таблиці 1.3.2

1	2
Добробут	Рівень бідності за відносним критерієм Питома вага домогосподарств, які робили заощадження або купували нерухомість Кількість мінімальних продуктових кошиків, які можна придбати за середньодушовий дохід Внутрішній регіональний продукт на 1 чол Наявність базового набору товарів тривалого користування
Гідна робота	Рівень зайнятості населення Рівень безробіття Частка працівників, які отримують зарплату, що не перевищує 1,5 прожиткового мінімуму Частка працівників, які працюють в умовах, що не відповідають санітарно-гігієнічним нормам Співвідношення середньої і мінімальної заробітної плати Рівень охоплення соціальним страхуванням
Освіта	Чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей у віці 3-5 років Охоплення загальною середньою освітою дітей шкільного віку Частка осіб з вищою освітою серед населення у віці від 25 років Середня тривалість навчання осіб у віці від 25 років Середній бал за результатами ЗНО

Кожному показнику в методиці привласнений свій ваговий коефіцієнт в залежності від його значимості для людського розвитку. Вага коефіцієнтів визначалася із застосуванням експертних оцінок, спеціальних процедур методу попарних порівнянь експертних думок. Цей метод використовується для кожного блоку показників окремо і реалізується в чотири етапи:

1) заповнення експертами спеціальних таблиць;

2) формування матриці попарних порівнянь;

3) розрахунок ваги показників по кожному експерту;

4) розрахунок узагальнюючого ваги показників [49].

При розробці нової версії методики більше уваги приділялося характеристикам якості інформації. Зокрема, перед включенням показників в методику передбачений аналіз їх варіації: якщо значення показника (при елімінування тренда) має істотні коливання в динаміці, то це може свідчити про його ненадійність (якщо відсутні причини таких коливань). В такому випадку необхідно застосовувати спеціальні статистичні процедури, що забезпечують кращу надійність даних (наприклад, статистичне згладжування показників значно покращує надійність оцінки).

Крім того, аналіз міжрегіональної варіації (наприклад, часткових індексів) має власну аналітичну цінність. Незначна варіація індексів свідчить про схожість (більшої однорідності) регіонів з певних аспектів розвитку, і навпаки.

В якості цільових (стандартних) значень показників було запропоновано використовувати кращі європейські стандарти чи (при відсутності даних) національні цільові значення, встановлені експертним шляхом. У цій методиці експерти орієнтувалися на значення, яких можна досягти протягом 10-15 років.

Так, для показника народжуваності в якості цільового визначено сумарний коефіцієнт народжуваності. Він дорівнює 2,1, що відповідає рівню простого відтворення населення

Певні проблеми виникають, коли мова йде про встановлення цільових значень для вартісних показників (наприклад, доходів населення). По-перше, їх номінальні розміри можуть змінюватися тільки за рахунок інфляції, не забезпечуючи реальне зростання, тому краще використовувати перерахунок (наприклад, за цінами початку досліджуваного періоду). По-друге, при визначенні цільових значень показників, що характеризують споживання, необхідно враховувати принципи сталого людського розвитку, згідно з якими забезпечення інтересів людини сьогодні не повинно

обмежувати інтереси, потреби і можливості розвитку майбутніх поколінь. Тобто не варто безмежно нарощувати обсяги споживання матеріальних благ і послуг і в якості цільових використовувати максимально можливі значення.

Людський розвиток має сприяти збереженню навколишнього середовища, а не її знищення, підвищувати відповідальність людей за власне життя і життя нащадків. Саме таке ставлення буде допомагати соціальним залученню, справедливості і об'єднанню суспільства.

Визначення стандартних або цільових значень дозволяє отримати цілий ряд додаткових аналітичних можливостей (наприклад, вимір прогресу людського розвитку по окремих аспектах і в цілому, порівняння окремих регіонів за ступенем прогресу і аналіз ступеня досягнення цільових показників).

Наведені методологічні підходи та результати оцінки є спробою створити інструментарій, необхідний для підтримки державної соціально-економічної політики як в окремих регіонах, так і для формування регіональної політики на національному рівні.

Надалі нами було проведено детальний критичний аналіз найбільш поширених практик світового і вітчизняного досвіду щодо визначення тенденцій та підходів до оцінки людського потенціалу регіону.

Протягом довгого часу основним статистичним показником, що характеризує рівень розвитку людського потенціалу, був валовий національний продукт (ВНП) на душу населення, а його зміна було найважливішою характеристикою прогресу. В даний час рівень розвитку людських можливостей характеризує індекс розвитку людського потенціалу (human development index – HDI) (в інших перекладах – індекс людського розвитку), винайдений Мегнадом Десаї (лорд Десаї) і Амарт'я Сеном. Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) розроблений для порівняння країн і публікується в щорічних Доповідях Програми розвитку ООН з 1990 р Важливо усвідомлювати, що ІРЛП і ВНП на душу

населення вимірюють не одне і теж. ВНП на душу населення – це показником економічного добробуту, тоді як ІРЛП – це вимірювання рівня людських можливостей.

До 70-х рр. XX століття основним показником рівня людського розвитку був ВНП на душу населення, а зміни в душовому доході традиційно вважалися найважливішим показником прогресу людського розвитку. У 1970 р М. Д. Морріса запропонований індекс фізичного якості життя, що представляє собою незважене середнє значення трьох показників: малюкової смертності на тисячу народжень, що оцінюється за 100-бальною системою, де найгірший відповідає нулю балів, найкращий – 100 балам; очікуваної тривалості життя у віці одного року по 100-бальній системі, де найгірший показник в кожному році відповідає нулю балів, очікуваний найкращий показник – 100 балам; рівень грамотності серед дорослих у відсотках. Однак, даний індекс не знайшов належної уваги практиків і не зміг замінити показник ВНП. У 1990 р М. Десаї і А. Сіно запропонували рівень людських можливостей вимірювати за допомогою індексу розвитку людського потенціалу. Майже відразу ж даний індекс був широко визнаний як альтернативний показник розвитку людського потенціалу [30, с.32]. Слід зазначити, що смислове навантаження показників добробуту і можливостей різне.

Індекс розвитку людського потенціалу вимірює можливості, набір благ, доступних людям, що є у людей свободи, а ВНП на душу населення – вимірює суб'єктивне задоволення, яке люди отримують від споживання благ. Наприклад, людина може прожити довге життя, але накласти на себе руки; людина може подорожувати і користуватися благами мобільності, але вирішить інакше; людина може мати можливість повною мірою задовольнити свої потреби в їжі, але оголосити голодовку. Таким чином, показники можливостей і добробуту слід розглядати не як взаимозаменяющие, а як взаємодоповнюючі один одного.

Індекс розвитку людського потенціалу дає узагальнюючу характеристику спільного впливу на людський потенціал найбільш важливих соціально-економічних процесів [31, с. 20].

Для кількісного представлення трьох базових вимірів розвитку людського потенціалу використовуються такі індикатори:

1) показник довголіття: середня очікувана тривалість життя при народженні;

2) показники освіченості: рівень грамотності (частка грамотних серед населення 15 років і старшого) та рівень охоплення навчанням (сукупна частка учнів серед населення відповідного віку);

3) показник матеріального добробуту (скорегований реальний ВВП на душу населення)

Перераховані індикатори вимірюються різними одиницями виміру (роками, відсотками, долларами), змінюються вони нерівномірно та нерідко різноспрямовано. Тому для побудови загального індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП) потрібне нормування цих індикаторів, тобто приведення їх до одного виміру, для чого розраховуються часткові індекси людського розвитку – індекс тривалості життя, індекс рівня освіченості, індекс скоригованого реального ВВП.

Індекс тривалості життя I_{life} обчислюється за формулою:

$$I_{life} = \frac{Xi - Xmin}{Xmax - Xmin} \quad (7)$$

де X_i – очікувана тривалість життя при народженні населення і-тої території;

X_{max} – максимальне значення показника (прийняте на рівні 85 років);

X_{min} – мінімальне значення показника (прийняте на рівні 25 років).

Виміром довголіття обрано показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні. Середня очікувана тривалість життя при народженні характеризує середній показник тривалості життя стосовно новонароджених в даному році, за умови, що вподовж усього їх життя рівень смертності в кожному віці буде таким же, яким він був у рік їх народження. Іншими словами, середня очікувана тривалість життя при народженні характеризує довголіття гіпотетичного новонародженого, якщо б йому довелося прожити все життя в умовах данної інтесивності смертності. Це показник поточного процесу – інтенсивності смертності в країні. Він миттєво реагує на будь-які події, що викликають зміни у смертності – наприклад, стихійні лиха або війни. Реально за рахунок зростання якості життя новонароджений в певному році в середньому проживе більше, ніж за розрахунком середньої очікуваної тривалості життя.

Індекс тривалості життя розраховується для того, щоб знормувати показник середньої очікуваної тривалості життя при народженні. Чим ближчий цей індекс до 1, тим ближче країна до досягнення середньої очікуваної тривалості життя населення значенням 85 років, яка поки що для населення будь-якої країни Землі залишається мрією.

Індекс рівня освіченості I_{educ} обчислюється за формулою:

$$\text{Ieduc} = \frac{(2 * I\ adult + Ichild)}{3} \qquad (8)$$

де I_{adult} – індекс грамотності дорослого населення;

I_{child} – індекс сукупної частки учнів в загальній чисельності населення відповідного віку.

Складові цього індексу I_{adult} та I_{child} обчислюються за такою ж формулою, що і очікувана тривалість життя при народженні. При цьому X_i – означає частку грамотних серед дорослого

69

населення і-тої території в % (для розрахунку $X_{adult)}$ і сукупну частку учнів в % (для розрахунку $X_{child)}$; максимум і мінімум тут також фіксовані – за максимум прийнято 100%, за мінімум – 0%). Реально у деяких країнах I_{child} перевищує 100%, оскільки при його розрахунку співвідноситься загальна чисельність людей, які розпочали навчання на всіх рівнях освіти (в тому числі іноземних громадян, які навчаються у цій країні, а також людей, старших 25 років) до загальної чисельності населення віком від 5 до 24 років. Однак при розрахунку ІЛР максимальний I_{child} береться на рівні 100%.

Життєва інтерпретація цих індексів нескладна: чим ближчі вони до 1, тим ближче ця країна до повної грамотності та повного охоплення навчанням молоді. На практиці розрахувати I_{adult} та I_{child} означає перевести процентний вираз у індексний. Наприклад, рівень грамотності дорослого населення 99,6% означає, що I_{adult} дорівнює 0,996, а рівень охоплення навчанням 84,5% означає, що I_{child} дорівнює 0,845.

Даний показник має свої недоліки. Він не відображає якість результатів навчання, може приховувати істотні відмінності між країнами в зв'язку з різницею в вікових діапазонах, що відповідають певному рівню освіти і тривалості програм навчання.

Індекс скоригованого реального ВВП на душу населення I_{inc} обчислюється за формулою:

$$I_{inc} = \frac{\lg x_i - \lg x_{\min}}{\lg x_{\max} - \lg x_{\min}} \qquad (8)$$

X_{max} – максимальне значення показника (прийняте на рівні 40000 доларів США на рік на особу (за паритетом купівельної спроможності);

X_{min} – мінімальне значення показника (прийняте на рівні 100 доларів США на рік на особу (за паритетом купівельної спроможності).

Реально у деяких країнах I_{inc} перевищує 40000 доларів США на рік на особу (наприклад, у 2002 р. у Люксембурзі – 61190 дол.), однак при розрахунку ІРЛП максимальний I_{inc} береться на рівні 40 000, що відповідає положенню концепції людського розвитку про те, що людині не потрібен безкінечно високий доход для забезпечення розвитку.

ПРООН підкреслює, що ВВП на душу населення найменш вдало із чотирьох показників відображає реальні можливості розвитку людського потенціалу. Для принаймні часткового згладжування суперечностей ВВП на душу населення як показника розвитку людського потенціалу використовуються певні методичні прийоми. По-перше, ВВП на душу населення перераховується в міжнародну валюту (на практиці – доллар США) не за офіційним обмінним курсом, а за паритетом купівельної спроможності, який визначається кількістю одиниць національної валюти, необхідною для придбання визначеного "кошика" товарів і послуг, аналогічного тому, який можна купити на 1 долар у США. По-друге, для врахування спадної корисності зростаючого доходу використовується процедура логарифмічне нормування ВВП за десятковим логарифмом. При такому розрахунку будь-який приріст доходу дисконтується, однак має певну цінність, а зменшення граничної корисності відображається специфікою самої логарифмічної функції [50, с. 109-112].

Для розрахунку окремих складових індексу, фактичні значення показників по тій чи іншій країні порівнюються з фіксованими стандартами мінімальних і максимальних значень. При визначенні індексу тривалості життя в якості мінімального стандарту прийнятий вік 25 років, максимальний – 85 років; для розрахунку індексу освіти стандарти становлять відповідно 0 і

100%; для індексу середньодушового ВВП мінімальний стандарт відповідає 100 доларів США за ПКС, максимальний – 40000 доларів США за ПКС.

Ваги відповідних індексів-елементів ІРЛП: вага очікуваної тривалості життя становить 1/3, спеціального індикатора матеріального добробуту – 1/3, рівня грамотності дорослого населення 2/9, показника повноти охоплення населення навчанням – 1/9; таким чином, вага кожного елемента ІРЛП дорівнює 1/3.

Величина ІРЛП змінюється від 0 до 1: чим ближче вона до 1, тим вище розвиток людського потенціалу і коротше шлях, який треба пройти цій країні до досягнення соціально значущих орієнтирів. Країни, де ІРЛП більше або дорівнює 0,800, відносяться до групи країн з високим рівнем розвитку людського потенціалу. До групи країн із середнім рівнем розвитку відносяться ті, для яких індекс змінюється в межах від 0,500 до 0,799. До категорії з низьким рівнем розвитку людського потенціалу належать держави, які мають ІРЛП менше 0,500 [31, с. 26].

Для побудови загального індексу розвитку людського потенціалу потрібне їх агрегування, тобто зведення їх воєдино. В загальному вигляді індекс людського розвитку розраховується за формулою простої середньої арифметичної індексів окремих складових:

$$\text{ІРЛП} = \frac{Ilife+Ieduc+Iinc}{3} \qquad (9)$$

У міжнародної «Доповіді про людський розвиток 2010р.» обґрунтовується некоректність даного способу агрегування. Відзначається, що в результаті підсумовування складових індексів виникає ефект їх взаємозамінності. Тобто допускається можливість того, що низькі показники досягнень в одному вимірі людського розвитку можуть лінійно компенсуватися більш високими досягненнями в іншому. У відповідь на критику про взаємозамінність підіндексів ІРЛП в зазначеному документі ООН

сформульовані рекомендації по використанню мультиплікативної моделі агрегування складових індексів і обчислення інтегрального показника ІРЛП як середнього геометричного його підіндексів:

$$\text{ІРЛП} = \sqrt[3]{Ilife + I\ educ + I\ inc} \qquad (10)$$

Обгрунтування зміни способу агрегування в «Доповіді про людський розвиток 2010р.» залишається в рамках математичних удосконалень. У технічному додатку даної доповіді залишається без обговорення специфіка явища, для вимірювання та оцінки якого був розроблений узагальнюючий показник ІРЛП. Необхідно відзначити, що вказані зміни в методиці обчислення ІРЛП на данний момент не набули широкого поширення серед всіх країн. В наших національних звітах при розрахунку ІРЛП для регіонів України, як і раніше, використовується аддитивная модель агрегування складових індексів [51, С. 347-348].

В економічній літературі наводиться ще одна методика розрахунку ІРЛП. Метод ширше попереднього, особливість його полягає в тому, що обчислюється середня арифметична величина, що складається з п'яти основних компонентів: очікуваної тривалості життя при народженні, рівня освіти, рівня бідності, безробіття і реального ВВП на душу населення [31, с.27]:

$$\text{ІРЛП} = \frac{1}{5}\sum_1^5 Xi \qquad (11)$$

де Ix_1 – індекс очікуваної тривалості життя при народженні;

Ix_2 – індекс рівня освіти населення;

Ix_3 – індекс рівня бідності населення;

Ix_4 – індекс рівня загального безробіття;

Ix_5 – індекс реального ВВП на душу населення.

Цей метод також не має широго розповсюдження і знаходиться на етапі методичних дискусій.

В цілому треба наголосити, що методика розрахунку ІРЛП знаходиться у постійній дискусії, удосконалюються і методичні

підходи до розрахунку складових індексів та інтегрального показника, оновлюються граничні значення нормування первинних показників. Наочно зміни у методичному підході по розрахунку ІРЛП показано в табл. 1.3.3.

Пріоритети подальшого наукового пошуку спрямовувались на розширення концептуального трактування людського розвитку, вдосконалення системи збору статистичної інформації, підвищення якості та надійності даних, розробку підходів до врахування диспропорцій розвитку між окремими групами та категоріями населення. Ці новації знайшли відображення в розширенні «родини» індикаторів людського розвитку в 2010 р. за рахунок введення в обіг додаткових показників, серед яких — ІРЛП, скоригований на нерівність, індекси гендерного розвитку та гендерної нерівності, а також індекс багатовимірної бідності.

Географічна або адміністративна дезагрегація даних на субнаціональному рівні стала одним із найважливіших напрямів досліджень у сфері людського розвитку, оскільки в рамках «класичного» ІРЛП помітно згладжуються територіальні диспропорції якості життя населення однієї країни, хоча в дійсності вони можуть суттєво перевищувати міждержавні відмінності. Відповідно, саме цій проблематиці присвячено значну кількість національних доповідей з питань людського розвитку, у яких наведено результати розрахунків інтегральних індексів на регіональному, обласному / провінційному та районному рівні. Різноманітність інноваційних підходів до розрахунку ІРЛП на субнаціональному рівні представлено в табл. 1.3.4 [52, С.16].

Таблиця 1.3.3

Трансформація методичних підходів до розрахунку ІРЛП ПРООН, 1990—2010 рр [джерело: 52, с.14]

Період	Граничні значення	Показники			Підхід до агрегування складових індексів
		Здоров'я та довголіття	Освіта	Доходи	
1990	У межах фактичних спосте-режень	Очікувана тривалість життя при народженні (UN Population Division)	Рівень грамотності дорослих (UNESCO)	Реальний ВВП на душу населення (log) (Світовий банк)	Середнє арифметичне
1991-1993			(2/3) Рівень грамотності дорослих (UNESCO) (l/3) Середня кількість років навчання (UNESCO)	Реальний ВВП на душу насе-лення (ско ригований за форму-лою Аткінсона на фіксовані величини) (Світовий банк)	
1994	Фіксовані величини		(2/3) Рівень грамотності дорослих (UNESCO)(1/3) Середня кіль-кість років навчання (UNESCO)	Реальний ВВП на душу населення (скори– гований за формулою Аткінсона на фіксовані величини за середніми значеннями 1995—1998) (Світовий банк)	
1995 1998			(2/3) Рівень грамотності дорослих (UNESCO)(1/3) Комбінований показник валового охоплення на-селення освітою (UNESCO)		
1999, 2000-2009				Реальний ВВП на душу населення (log) (Світовий банк)	
2010-доте-пер	Вищі: в межах фактичних спостережень . Нижчі: фіксовані величини		(1/2) Середня кількість років на-вчання (UNESCO)(l/2) Очікувана тривалість здобуття освіти (UNESCO)	Реальний ВНД на душу населення (In) Світовий банк)	Середнє геометричне

Таблиця 1.3.4

Деякі інноваційні підходи до дезагрегації ІРЛП
у національних доповідях про людський розвиток країн світу
[джерело: 45]

Країна	**Рік**	**Вимір дезагрегації показників ІРЛП**	**Територіальна одиниця вимірювання ІРЛП**
1	**2**	**3**	**4**
Ливан	1998	Соціальна стратифікація (гендерна та поселенська нерівність)	Адміністративно-територіальна одиниця
Болгарія	2000	Регіональні диспропорції	Адміністративно-територіальна одиниця найнижчого рівня
Непал	2001	Регіональні диспропорції / рівень економічного розвитку	Адміністративно-територіальна одиниця
Киргизія	2002	Зонування за особливостями природних умов	Висотний пояс гірської місцевості
Уганда	2002	Регіональні диспропорції / рівень захворюваності на ВІЛ / СНІД	Адміністративна одиниця
Монголія	2003	Поселенські диспропорції (міська / сільська місцевість)	Населені пункти різного типу
Єгипет	2004	Регіональні диспропорції / рівень доходів	Адміністративна одиниця
Індія	2005	Соціальна стратифікації (ген дерна та кастова нерівність)	Регіон

Закінчення таблиці 1.3.4

1	2	3	4
Домініканська Республіка	2008	Індивідуальні / колективні можливості	Регіон
Мексика	2010	Регіональні диспропорції	Адміністративна одиниця
Польща	2012	Регіональні диспропорції / ефективність політичних інтервенцій	Адміністративно-територіальна одиниця (повіт та воєводство)

В контексті дослідження варто звернути увагу на Доповідь про локальний та регіональний людський розвиток у Польщі (2012), яка була присвячена обґрунтуванню підходів до розрахунку індексів людського розвитку, адаптованих до потреб субнаціонального рівня [45].

Аналіз регіональних диспро¬порцій здійснено за допомогою локальних індексів людського розвитку (ЛІЛР), що дозволяють порівняти досягнення та прогалини в сфері розвитку між окремими те¬риторіально-адміністративними одиницями. Відповідні розрахунки було здійснено для 16 воєводств, 314 сільських повітів і 65 міст на правах повітів, а динамічні зміни в становищі регіонів на шкалі локального людського розвитку оцінено для 2007— 2010 рр. На жаль, системної практики подібних розрахунків започатковано не було, тож Доповідь стала єдиним подібним дослідженням, що було виконане науковцями Варшавської школи економіки за підтримки ПРООН та Міністерства регіонального розвитку Польщі.

Система показників, що була використана для розрахунку ЛІЛР у Польщі, характеризується певним новаторством, оскільки вводить у науковий обіг додаткові індикатори (табл. 1.3.5).

Таблиця 1.3.5

Складові показники індексів ЛІРР, Польща [джерело: 52]

Виміри	**Здоров'я**	**Освіта**	**Добробут**
Показники ЛІЛР	Очікувана тривалість життя при народженні	Рівень охоплення дошкільною освітою дітей віком 3-4 роки	Сукупні доходи платників податків, доходи від сільського господарства та сукупні видатки
	Агрегований рівень смертності від онкологічних та серцево-судинних	Середній бал за підсумками екзаменів з математики та природничих наук на нижньому рівні середньої школи	
Субіндекси	Індекс здоров'я	Індекс освіти	Індекс добробуту
Локальні індекси людського розвитку (ЛІЛР) на рівні повітів та воєводств			

Так, стан здоров'я населення запропоновано оцінювати за двома показниками: очікувана тривалість життя при народженні та агрегований рівень смертності від онкологічних та серцево-судинних захворювань, які є основними причинами передчасної смертності населення країни.

На думку експертів, запропонований додатковий індекс смертності відображає як доступність та якість спеціалізованих медичних послуг, так і вплив навколишнього середовища та способу життя на стан здоров'я мешканців регіонів.

Досягнення у сфері освіти на локальному рівні також вимірюються за допомогою двох специфічних індикаторів, серед яких — рівень охоплення дітей віком 3—4 роки до¬шкільною освітою та середній бал за підсумками іспитів з математики та природничих наук на нижньому рівні середньої школи.

Останній показник використовується для оцінки якості освітньої підготовки в середній школі, а отримання дошкільної освіти сприймається не лише як вагомий чинник подальших успіхів дитини в навчанні, а й ефективний інструмент економічної політики держави [53, с.13-30].

Рівень життя населення на локальному рівні оцінюється за даними про середні обсяги сукупних доходів платників податків, доходів від сільського господарства та сукупних видатків на програми соціального захисту бюджетів місцевого рівня (за винятком фінансування компенсацій та допомоги у випадку стихійних лих).

Як показали результати розрахунків інтегральних показників, найвищий рівень людського розвитку на локальному рівні властивий для метрополій (столичний регіон), великих міст та прилеглих районів, найнижчий рівень людського розвитку — для сільських повітів країни.

Зазначимо, що розглянуті індекси розробники методології позиціонують як інструменти моніторингу результатів певних політичних втручань та впливів, що мають на меті підтримку розвитку людського потенціалу та підвищення якості життя населення. Інноваційність підходу польських науковців полягає в запровадженні додаткової категорії локальних ІЛР, що ґрунтуються на системі показників для оцінювання «внеску» відповідних політичних заходів у формування політики людського розвитку, тобто дають змогу виміряти ефективність державних інтервенцій. Побудова відповідної системи показників структурно підпорядковується традиційним вимірам людського розвитку

(тривалість життя, освіта та добробут населення) та передбачає оцінювання інфраструктурних особливостей та обсягів фінансування політики людського розвитку в регіонах.

Нарешті, в Доповіді про локальний та регіональний людський розвиток у Польщі наголошується, що традиційні виміри людського розвитку (здоров'я, освіта добробут населення) не забезпечують охоплення всіх аспектів якості життя, від яких залежить відчуття суб'єктивного добробуту людей. З метою розширення переліку індикаторів запропоновано ряд додаткових контекстуальних індексів, які відображають інші складові розвитку людського потенціалу та можуть оцінюватися на регіональному або локальному рівні. Серед подібних вимірів, які доцільно враховувати у подальших дослідженнях:

- людський капітал (середня кількість років навчання, необхідна для досягнення здобутого рівня освіти населення віком 25 років і старше);
- ринок праці (зареєстрований рівень безробіття);
- бідність (частка населення, що отримує соціальну допомогу);
- громадянська активність (рівень явки громадян на місцеві вибори);
- рівень залучення населення до використання цифрових технологій (частка податкових декларацій, поданих громадянами через інтернет);
- розширення повноважень жінок (їхня частка серед депутатів місцевого рівня);
- захист навколишнього середовища (обсяги муніципальних відходів у розрахунку на душу населення).

Аналізуючи міжнародний досвід побудови регіональних індексів людського розвитку, необхідно звернути увагу й на методологічні підходи до оцінювання міжрегіональних диспропорцій рівня людського розвитку на рівні Європейського Союзу. В доповіді «Регіональний індекс людського розвитку в ЄС» (2014) [54] представлено систему індикаторів, які

80

дозволяють оцінити моделі та тенденції регіонального людського розвитку в країнах-членах ЄС. Завдяки цьому вперше було реалізовано наукове порівняння та співставлення досягнень у сфері людського розвитку на рівні регіонів у межах країн, що мають спільні риси історичного, економічного та культурного розвитку. Розрахунки були здійснені для адміністративно-територіального поділу відповідно до 2-го рівня Номенклатури територіальних одиниць статистики Європейського Союзу.

Основним методологічним викликом стало обґрунтування показників, які б відповідали всім вимогам до якості статистичних даних, включаючи характеристики валідності (відповідності явищу, що вивчається), надійності та доступності для регіонів та часових періодів. На початку дослідження було відібрано 22 показники, що характеризували виміри здоров'я, освіти та доходів. Після процедури валідизації даних перелік показників було скорочено до шести індикаторів, що характеризують основні характеристики людського розвитку в 272 регіонах країн ЄС (табл. 1.3.6).

Підсумовуючи аналіз міжнародного досвіду розрахунку регіональних індексів людського розвитку на субнаціональному рівні, треба зазначити, що, попри різноманіття національних методик, переважна частина їх зосереджується на трьох класичних вимірах людського розвитку: тривалому та здоровому житті, освітніх здобутках та рівні добробуту населення.

Хоча перелік показників, що застосовують для оцінювання досягнень окремих територій, може бути доповнений додатковими індикаторами (наприклад, рівень смертності немовлят, рівень бідності або безробіття населення), трактування складових людського розвитку є досить вузьким.

У результаті поза увагою науковців залишаються важливі аспекти регіонального людського розвитку: стан соціального або

81

навколишнього середовища, умови проживання та безпека населення, доступність громадянських свобод або відчуття суб'єктивного добробуту. Це визначає потребу в розширенні світоглядного бачення особливостей людського розвитку на регіональному та локальному рівні, врахуванні інших важливих характеристик якості життя населення.

Продумана, виважена і зрозуміла методика обрахування ІРЛП та його Однак, ніякі зміни у методиці розрахунку ІРЛП не можуть зменшити його значення як принципово нового інструменту вивчення суспільного прогресу.

Зазначимо, що для розрахунку показників розвитку людського потенціалу в окремій країні можна і варто застосовувати ширшу національну статистичну базу, за допомогою якої розробити хоча і складніші, але виваженіші та інформативніші показники.

Методика розрахунку ІРЛП ПРООН має бути розширена і вдосконалена при використанні всередині країни. Основні причини необхідності такого вдосконалення такі:

1) Досить обмежена кількість показників, що використовуються методикою ПРООН, не дає повної характеристики стану людського розвитку в країні. Міжнародна методика використовує тільки ту інформацію, яка збирається по всіх без винятку країнах. Водночас Україна має досить широку, достовірну й оперативну інформаційну базу щодо найрізноманітніших показників, які характеризують можливості різних аспектів людського розвитку як по країні загалом, так і по окремим регіонам. Ця інформація регулярно збирається, акумулюється і обробляється Держкомстатом України і дозволяє врахувати значно більше коло факторів, що визначають людський розвиток.

82

Таблиця 1.3.6

Виміри та показники РІЛР, що розраховуються в рамках методології вимірювання регіонального людського розвитку на рівні ЄС [джерело: 54]

Вимір	**Індикатор**	**Опис індикатора**	**Характер індикатора**
Здоров'я	Рівень смертності немовлят	Відношення числа померлих за певний період дітей віком до 1 року до кількості народжених за той самий період, у розрахунку на 1 тис. живонароджень	Дестимулятор
	Очікувана тривалість здорового життя	Кількість років, які має прожити особа у стані гарного здоров'я. Показник поєднує дані щодо смертності та самооцінок стану здоров'я	Стимулятор
Освіта	Молодь, що не охоплена навчанням або зайнятістю	Частка молоді віком 18-24 роки, не зайнята на ринку праці, не здобуває освіту або професійну підготовку	Дестимулятор
	Поширення вищої освіти серед населення	Частка осіб віком 25-64 роки, що мають вищу освіту	Стимулятор
Доходи	Дохід домогоспо–дарств	Чистий скоригований наявний дохід домогосподарств	Стимулятор
	Рівень зайнятості	Частка зайнятих осіб серед населення віком 15 років і старше	Стимулятор

2) Запропоновані ПРООН індекси людського розвитку враховують виключно позитивні чинники (стимулятори) людського розвитку: збільшення тривалості життя, рівня освіченості і доходу однозначно сприяють розширенню можливостей людей. Але на можливості людського розвитку впливають також і негативні чинники (дестимулятори) розвитку суспільства (наприклад, злочинність, безробіття і т.ін). Врахування їх дає важливу інформацію щодо перебігу небажаних, проте наявних процесів в ході людського розвитку.

3) Такий важливий та універсальний показник розвитку суспільства як інтегральний індекс розвитку людського потенціалу повинен мати надлишкову інформативність, що є надійною гарантією проти його викривлення в бік завищення чи заниження. Розрахунки індексу розвитку людського потенціалу лише за чотирма показниками роблять визначальним їх внесок у кінцевий результат, що, у випадку недостовірності інформації щодо будь-якої з базових характеристик, істотно спотворює інформацію. Застосування більшої кількості проміжних показників підвищує інформаційну надійність загального індексу.

4) Більш реально враховувати різні складові розвитку людського потенціалу у загальному індексі не з однаковими вагами (як це робиться за методикою ПРООН), а з різними, щоб відобразити різну їх значимість для загального процесу.

Вказані причини спонукали українських вчених до розробки власної методики оцінки індексу людського розвитку, яка дозволяє уникнути зазначених недоліків і визначити рейтинг кожної області як за загальним рівнем розвитку людського потенціалу, так і за окремими його складовими. Така методика, адаптована до національних умов, передусім до національної статистичної бази, розроблена в Україні спеціалістами Держкомстату разом із вченими Ради з вивчення продуктивних сил НАН України під керівництвом члена-кореспондента АН України Е.Лібанової. Цю методику було

затверджено Спільною Постановою Колегії Держкомстату України та Президії НАН України, згідно якої у практику роботи органів державної статистики запроваджені щорічні розрахунки інтегральних показників розвитку людського потенціалу.

Використання національної методики забезпечує обґрунтованість порівнянь соціально-економічного розвитку окремих регіонів країни, наукове забезпечення систематичних розрахунків індексів розвитку людського потенціалу регіонів України. Визначення місця кожного регіону на універсальній шкалі дозволяє виконувати методологічно коректні співставлення як за інтегральним індексом, так і за кожним з 9 індексів окремих аспектів розвитку людського потенціалу. Кожному з аспектів розвитку людського потенціалу відповідає окремий блок показників, що формують систему індикаторів розвитку людського потенціалу регіонів. Треба зазначити, що індекс розвитку людського потенціалу з 2013 року має міжнародну назву «Індекс людського розвитку». В українській науковій літературі використовуються обидві назви, але частіше «Індекс людського розвитку», тому в подальшому вважаємо за необхідне використовувати саме цей термін.

Схема побудови інтегрального індексу людського розвитку в Україні передбачає 3-етапний процес відповідно до 3-рівневої ієрархічної системи показників.

Принциповим моментом методики є її орієнтація виключно на інформаційну базу Держкомстату України – дані державних статистичних спостережень та систематичних вибіркових обстежень домогосподарств.

Національна методика вимірювання регіональних рівнів людського розвитку спирається на ідеї та принципи, сформовані ПРООН. Виходячи з наявної в Україні інформаційної бази, національна методика істотно доповнює міжнародні розробки за рахунок повнішого врахування багатоаспектності людського розвитку. Це виявляється використанням широкого спектру

85

показників, виваженішим підходом до визначення ваги кожного параметру у загальному результаті, а також включенням до моделі індикаторів, що негативно впливають на можливості людського розвитку.

Українська національна методика побудови індексу людського розвитку являє собою трирівневу систему. Верхній щабель – це інтегральний регіональний індекс людського розвитку (РІЛР), другий щабель – загальні індикатори розвитку 9 основних аспектів людського розвитку: рівня освіти населення; умов проживання населення; матеріального добробуту населення; стану та охорони здоров`я; екологічної ситуації; соціального середовища; демографічного розвитку; розвитку ринку праці; фінансування людського розвитку.

Третій щабель – характеристика кожного з аспектів людського розвитку регіонів України, що забезпечується використанням 94-х первинних складових 9-ти загальних індикаторів.

Таким чином, вітчизняна методика передбачає проміжний етап – побудову загальних індикаторів, які характеризують кожний з основних аспектів людського розвитку регіонів. Це дозволяє уникнути надмірного інформативного обтяження інтегрального показника при забезпеченні комплексного підходу до характеристики регіональних особливостей людського розвитку та мінімізації впливу випадкових обставин.

Отже, характеристика кожного з аспектів людського розвитку регіонів України забезпечується використанням узагальнюючого та складових індикаторів.

Для відбору показників у цій методиці використовується метод факторного аналізу, перевагою якого є те, що він дозволяє не тільки визначити наявність зв’язку між окремими аспектами об’єкта, що досліджується, а і визначає міру цього зв’язку. Спираючись на спостереження за числовими показниками та взаємозв’язками між ними, факторний аналіз дозволяє виявити найбільш істотні причини, а також системи та структури, що

86

лежать в основі різнорідних явищ. Відповідно показники, які за допомогою факторного аналізу визначені як найістотніші, відбираються для обчислення регіональних індексів людського розвитку та їх складових.

Враховуючи те, що майже всі показники людського розвитку є іменованими величинами, необхідною процедурою методики є попереднє нормування відібраних показників, яке забезпечує порівнянність одержаних значень показників. Нормування виконується за різними формулами для показників-стимуляторів та показників-дестимуляторів. Це забезпечує однозначність трактування одержаних значень знормованих показників: чим вищий показник – тим кращий рівень цього аспекту людського розвитку.

Окремі аспекти людського розвитку різною мірою важливі для його загального процесу. Тому різні показники повинні враховуватися у інтегральному і загальних індексах з різними вагами. Вага кожного показника показує, якою є частка відповідного фактора у загальній сумі (яка дорівнює 1 або 100%). Теоретично існує багато способів розрахунку ваг показників, з якими вони враховуються в інтегральному показнику. У методиці, яку ми розглядаємо, як найдоцільніший обраний спосіб визначення ваги складових показників за факторними навантаженнями. Ваги розраховуються один раз і використовуються протягом всього періоду застосування методики. Переглядаються вони лише при внесенні змін до системи показників людського розвитку.

Розрахунки загальних показників $\mathbf{I_j}$ які характеризують окремі аспекти людського розвитку, здійснюються за формулою:

$$I_j = \sum_{1}^{n} y_{ij} W_i \qquad (12)$$

де:

Yij – нормований ***i***-й показник ***j*** –го загального показника $\boldsymbol{I_j}$

$\mathbf{W_i}$ – вага ***i***-го показника при розрахунку загальних показників $\boldsymbol{I_j}$

$\boldsymbol{n}$ **–** кількість показників, що використовуються при розрахунку $\boldsymbol{j}$ –го загального показника

Інтегральний регіональний індекс людського розвитку (РІЛР) $\boldsymbol{I}$ розраховується, виходячи з загальних показників окремих його аспектів $\boldsymbol{I_j}$ за формулою:

$$I = \sum_1^9 IjWj \qquad (13)$$

де:

$\boldsymbol{I_j}$ – загальний показник $\boldsymbol{j}$ –го блоку людського розвитку в регіоні

$\boldsymbol{W_j}$– вага, з якою загальний показник $\boldsymbol{j}$ –го блоку враховується при обчисленні інтегрального індексу регіонального людського розвитку [47, с. 18-43].

До 2012 р. національна методика, на відміну від міжнародної, була постійною, хоча за період її використання значно змінилися соціально-економічна ситуація, інформаційно-статистичне забезпечення, виникли нові аналітичні потреби, зокрема, щодо оцінювання прогресу людського розвитку та оцінки його чинників на регіональному рівні. Але у 2012 році цю методику було удосконалено.

Суттєво змінився склад первинних показників для розрахунку РІЛР. По-перше, їх кількість набагато зменшилася — до 33 замість 94. Аналіз практики використання методики 2000 р. дозволяє зробити такі висновки: методика дещо перевантажена кількістю показників, тим більше, що частина з них має значну кореляцію між собою (вони характеризували сутність одного й того самого явища). По-друге, ряд показників не є прямими характеристиками стану людського розвитку. Зокрема, досвід застосування РІЛР довів недоцільність використання показників

88

бюджетного фінансування соціальної сфери як індикаторів людського розвитку. Безумовно, фінансування повинне забезпечувати можливості людського розвитку. Але, оскільки його обсяги визначаються за розподільчим принципом, спрямованим на вирівнювання, то воно не відображає успіхів або прогресу самого регіону. Проте показники фінансового забезпечення можуть бути використані як додаткові для оцінки можливостей соціально-економічного розвитку в регіонах.

Недоцільним також було визнано використання для характеристики ситуації у регіоні в цілому показників лише за одним типом місцевості, як це було у попередній версії методики у блоці «Розвиток ринку праці». Наприклад, такі показники, як рівень економічної активності, рівень зайнятості та рівень безробіття, розраховувалися лише для міського населення. Це було зумовлено тим, що на час розробки даної методики означені показники (обчислюються за результатами обстеження економічної активності населення Державною службою статистики України) були ненадійними для сільської місцевості. Проте з того часу відбулися зміни у «дизайні» вибірки (обстеження стало щомісячним, змінилася схема ротації респондентів, збільшилися кількість територіальних одиниць і обсяг вибірки, були вдосконалені процедури оцінювання показників), що забезпечило їх найвищу надійність.

До методики також було включено кілька показників, які раніше не використовувалися (наприклад, сумарний коефіцієнт народжуваності). З огляду на те, що у глобальному масштабі показники народжуваності та рівень людського розвитку мають зворотний зв’язок, було прийнято рішення про його включення до розрахунку на основі цілей національної демографічної політики, спрямованої на підвищення народжуваності.

89

Методологічна вада методики 2000 р. — обмежений склад показників, які характеризували стан навколишнього середовища. Для оновленої методики фахівцями Інституту природокористування та сталого розвитку НАН України було запропоновано інтегральний показник «Індекс впливу навколишнього середовища на стан здоров'я населення», який містить близько 20 різноманітних характеристик забруднення грунту, води та атмосферного повітря.

Отже, перевагою оновленої методики (порівняно з попередньою), з точки зору аналітичних можливостей, було визнано можливість більш адекватно вимірювати прогрес людського розвитку. Справа в тому, що розрахунок інтегральних індексів за методикою 2000 р. здійснювався з використанням процедури нормування показників на розмах регіональної варіації, і в цьому випадку використання індексів обмежувалося лише оцінкою зміни рейтингів регіонів. Отже, якщо за конкретний період у певному регіоні не відбулося позитивних змін, а стан решти регіонів погіршився, то цей регіон покращує свою рейтингову позицію, але це жодною мірою не свідчить про наявність прогресу у цьому питанні. Таким чином, з точки зору об'єктивної оцінки людського розвитку, доцільніше було перейти від констатації змін рейтингів до оцінки прогресу.

Оновлений варіант методики розрахунку РІЛР, як і попередній, має трирівневу структуру: 1-й рівень — первинні показники, які на 2-му рівні інтегруються у 6 часткових індексів, що відображають такі аспекти людського розвитку, як «Відтворення населення», «Соціальне середовище», «Гідна праця», «Освіта», «Добробут», «Комфортне життя». На 3-му рівні часткові індекси агрегуються в єдиний інтегральний індекс РІЛР. Кожному показнику в методиці присвоєно свій ваговий коефіцієнт залежно від його значущості для людського розвитку. Вага коефіцієнтів визначалася з використанням експертних оцінок, спеціальних процедур методу попарних порівнянь експертних

90

думок. Цей метод застосовується для кожного блоку показників окремо і реалізується у чотири кроки: 1) заповнення експертами спеціальних таблиць; 2) формування матриці попарних порівнянь; 3) розрахунок ваги показників по кожному експерту; 4) розрахунок узагальнюючої ваги показників.

При розробці нової версії методики більше уваги приділялося характеристикам якості інформації. Зокрема, перед включенням показників до методики передбачено аналіз їх варіації: якщо значення показника (при елімінуванні тренду) має істотні коливання в динаміці, то це може свідчити про його ненадійність (якщо відсутні причини таких коливань). У такому разі необхідно застосовувати спеціальні статистичні процедури, які забезпечують надійність даних (наприклад, статистичне згладжування показників значно покращує надійність оцінки) [55, с. 43-44].

Необхідно відмітити, що розрахунок індексу регіонального людського розвитку здійснюється в рамках оцінки соціально-економічного розвитку регіонів. 20 грудня 2017 року Кабмін затвердив нову методику вимірювання соціально-економічного розвитку регіонів, відтепер він вимірюватиметься за двома основними індикаторами – індекс регіонального людського розвитку (ІРЛР) та індекс конкурентоспроможності [56]. Розрахунок індексу регіонального людського розвитку здійснюється за трьома напрямами: довге та здорове життя, добробут і гідна праця, освіта. Методика розрахунку індексів конкурентоспроможності регіонів передбачає стандартизацію показників і застосування вагових коефіцієнтів відповідно до рівня розвитку регіону. Джерелом інформації для розрахунку ІРЛР є дані державної та галузевої статистики, а також дані опитувань. Таким чином, сучасну українську методику вимірювання ІРЛР зведено до таких показників:

1) Довге та здорове життя:

• середня очікувана тривалість життя при народженні, років – інтегральний показник здоров’я населення;

• загальний коефіцієнт приросту (скорочення) чисельності населення, на 1000 осіб наявного населення, проміле – інтенсивність зростання (скорочення) чисельності населення;

• коефіцієнт смертності від навмисного самоушкодження, на 100 тис. осіб наявного населення, просантиміле – вплив на психічне здоров'я населення соціальної нестабільності та напруженості у суспільстві.

2) Добробут та гідні умови праці:

• обсяг видатків місцевих бюджетів (з урахуванням міжбюджетних трансфертів) на одну особу, гривень – стан формування фінансової бази для розвитку в регіонах, у тому числі соціальної спрямованості (на освіту, охорону здоров'я та соціальний захист населення);

• відношення середньої заробітної плати до мінімальної, разів - фактичний розмір середньомісячної заробітної плати в регіонах відносно законодавчо встановленої мінімальної заробітної плати як основної державної гарантії у сфері оплати праці;

• рівень працевлаштування зареєстрованих безробітних, відсотків до кількості громадян, які мали статус безробітного протягом року – створення сприятливих умов для працевлаштування зареєстрованих безробітних.

3) Освіта:

• чистий показник охоплення дошкільними навчальними закладами дітей віком три – п'ять років, відсотків до загальної кількості дітей такого віку – рівень соціалізації дітей дошкільного віку, що сприяє їх фізичному та психічному розвитку;

• кількість випускників вищих навчальних закладів I-IV рівня акредитації, відсотків до загальної кількості населення у віці 25-70 років – рівень освітньо-кваліфікаційної підготовки дорослого населення [56].

Такий підхід значно наближує сучасну українську методику розрахунку ІРЛР до міжнародних стандартів. Разом із тим, широкий перелік соціально-економічних показників та складність статистичних процедур, що застосовуються до нормування первинних даних, унеможливлюють здійснення будь-яких порівнянь індексів регіонального людського розвитку України з показниками співставних адміністративно-територіальних одиниць європейських країн. Вирішення цього завдання потребуватиме подальшої наукової роботи, спрямованої на зближення національної та зарубіжних методик та приведення у відповідність інформаційного забезпечення досліджень. Можливим інструментом є обґрунтування скоригованого індексу людського розвитку, що враховуватиме специфіку регіонального рівня та дозволятиме порівнювати регіони та держави в часі та просторі.

Отже, в сучасних умовах забезпечення розвитку людського потенціалу здебільшого залишається прерогативою держави. Це визначає особливу важливість розробки та здійснення взаємопов’язаних державних та регіональних програм, що відносяться до розвитку людського потенціалу. Важливо розвивати та поглиблювати місцеве самоврядування та передавати відповідним структурам та інституціям все більше повноважень та необхідних фінансових ресурсів. Це дозволить наблизити рішення актуальних соціальних завдань розвитку людського потенціалу безпосередньо до людей, чиї практичні проблеми повинні обговорюватися і вирішуватися органами влади. Саме на регіональному рівні відбувається реальний зв’язок становлення демократії із забезпеченням умов для розвитку людини.

93

ВИСНОВКИ

Дане дослідження дозволяє зробити наступні висновки і узагальнення.

Широке трактування поняття людського потенціалу дозволяє застосовувати його в різних пізнавальних напрямках у різних інтерпретаціях в залежності від специфіки галузі наукового знання. Проте спільним для всіх визначень залишається розуміння «потенціалу» як сукупності накопичених змістовних якостей об'єкта, які можуть бути цілеспрямовано реалізовані за певних умов, а також удосконалені.

На основі аналізу існуючих точок зору доцільно визначати людський потенціал як можливості людей незалежно від їх віку досягати позитивного результату в будь-якій сфері суспільно-корисної діяльності, які обумовлені різними якісними характеристиками особистостей, їх потребою, здатністю і готовністю досягати спільних цілей заради матеріального і духовного благополуччя і розвитку свого та суспільства.

Узагальнення змістовних якостей людського потенціалу дозволяє визначити їх таким чином:

- здібності (уроджені або набуті в процесі життя), психофізіологічні якості, темперамент, здоров'я;
- інтелект, креативність, інноваційність, мобільність;
- загальна та професійна освіта, рівень кваліфікації;
- громадянська свідомість, соціалізація, активність у саморозвитку.

До компонентів людського потенціалу нами відносяться: демографічна, трудова, соціальна, ідеологічна, етнокультурна, духовно-моральна, інтелектуальна, інноваційна та компонента пасіонарності.

Між категоріями «трудовий потенціал» і «людський потенціал» є взаємозв’язок як частки та цілого. Але є і такі відмінності: «трудовий потенціал» відноситься до виробництва, його носіями є працездатне населення у працездатному віці. У той же час, носіями «людського потенціалу» є усе населення незалежно від роду діяльності, працездатності та віку. Інвестиції у

«трудовий потенціал» пов’язані із розвитком людського капіталу, їх економічною ефективністю, зростанням прибутку роботодавця, ВВП країни та доходів працівника. Інвестиції в «людський потенціал», не виключаючи і необхідність вкладень в людський капітал, за мету ставлять розвиток самої людини, її різноманітних здібностей, реалізації її цілей та потреб.

Формування та використання людського потенціалу здійснюється в умовах існуючих якості соціального життя та досягнутого рівня розвиненості економіки, останні в свою чергу мають створювати умови для подальшого розвитку людського потенціалу та соціально-економічного прогресу та людського розвитку.

Проведений аналіз змістовної сутності категорії «людський потенціал» свідчить про відсутність обґрунтованої, достатньої для визначення напрямків управління цією категорією, класифікації факторів. Здебільшого в наукових працях мова йде про складові елементи людського потенціалу, його компоненти, і лише в деяких працях аналізуються фактори формування, використання, розвитку. Потребують більш глибоких досліджень пошук показників, які б дозволили квантифікувати різні соціальні, культурні, моральні та ін. якісні характеристики компонентів людського потенціалу.

Запропонована авторами класифікація чинників та напрямків формування та розвитку людського потенціалу базується на визначенні його складових, а саме: рівнів людського потенціалу (стабільності та відтворення населення, культурного і духовногоі потенціалу майбутнього) та компонент відповідних рівнів з визначенням їх змістовного наповнення та подальшим виокремленням чинників, що впливають на їх формування і розвиток (табл. 1.2.2).

Сучасна парадигма підвищення людського потенціалу є вирішальним ресурсом економічного зростання і зміцнення конкурентоспроможності держави, тому виникає необхідність формування механізму багатофакторного підвищення людського потенціалу як системи теоретико-методологічних положень, які розкривають роль людських ресурсів не тільки як економічного

ресурсу, який приносить прибуток, але як і соціальної цінності суспільства в цілому.

Використання національної методики забезпечує обґрунтованість порівнянь соціально-економічного розвитку окремих регіонів країни, наукове забезпечення систематичних розрахунків індексів розвитку людського потенціалу регіонів України. Визначення місця кожного регіону на універсальній шкалі дозволяє виконувати методологічно коректні співставлення як за інтегральним індексом, так і за кожним з 9 індексів окремих аспектів розвитку людського потенціалу. Кожному з аспектів розвитку людського потенціалу відповідає окремий блок показників, що формують систему індикаторів розвитку людського потенціалу регіонів.

У той же час, широкий перелік соціально-економічних показників та складність статистичних процедур, що застосовуються до нормування первинних даних, унеможливлюють здійснення будь-яких порівнянь індексів регіонального людського розвитку України з показниками співставних адміністративно-територіальних одиниць європейських країн. Вирішення цього завдання потребуватиме подальшої наукової роботи, спрямованої на зближення національної та зарубіжних методик та приведення у відповідність інформаційного забезпечення досліджень. Можливим інструментом є обґрунтування скоригованого індексу людського розвитку, що має враховувати специфіку регіонального рівня та дозволятиме порівнювати регіони та держави в часі та просторі.

Оскільки в сучасних умовах забезпечення розвитку людського потенціалу здебільшого залишається прерогативою держави, особливу увагу необхідно надати розробці та здійсненню взаємопов’язаних державних та регіональних програм соціально-економічного розвитку, що відносяться до реалізації указаного завдання.

96

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Доклад ООН о развитии человека 2004-2009 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL – http://www.undp.org/.

2. Карпенко Н.В. Проблеми розвитку людського потенціалу в сучасних економічних умовах // Актуальные научные исследования в современном мире – Переяслав-Хмельницкий, 2018. – Вып. 5(37), ч. 2 – С. 74-80.

3. Козарезенко Л. В. Державне регулювання розвитку людського потенціалу в конексті політики підвищення якості життя населення // Економіка розвитку (Economics of Development), № 1 (69), 2014, с. 55-63.

4. Мартинова Л. Б. Людський потенціал та його значення у соціально-економічному розвитку країни // International Scientific and Practical Conference «WORLD SCIENCE» – № 2(6), Vol.2, February 2016. – с. 29-32.

5. Економічна енциклопедія: у 3 т. / гол. ред. Б. Д. Гаврилишин. – К.: Видавничий центр Академія, 2002 . – Т. 3: П (поручництво) – Я (японський центр продуктивності) / відп. ред. С. В. Мочерний. – [Б. м.]: [б. в.], 2002. – 951с.

6. Алимова Л. М. Активизация человеческого потенциала как фактора экономического развития: автореф. дис. ... канд. экон. наук: спец. 08.00.01 "Экономическая теория" / Л. М. Алимова. – Саратов, 2010. – 18 с.

7. Доров Р. А. Управление разви-тием человеческого потенциала : автореф. дис. ... канд. экон. наук: спец. 08.00.01 "Экономическая теория (Общая экономическая теория)" / Р. А. Доров. – М., 2007. – 24 с.

8. Никифоренко В. Г. Сучасні підходи до оновлення понять щодо розвитку людських ресурсів / В. Г. Никифоренко // Економіка розвитку. – 2013. – № 2 (66). – С. 60–66.

9. Федулова С. А. Поняття «управління людськими ресурсами» у системі продуктивних сил суспільства /

С. А. Федулова // Актуальні проблеми економіки. – 2010. – № 4 (106). – С. 26 – 30.

10. Генкин Б.М. Экономика и социология труда: Учебник для вузов/ Б.М.Генкин. – М.: Издат.группа НОРМА– ИНФРА. – М.: 1998. – 384 с.

11. Семів Л.К. Синергетичний підхід до дослідження розвитку людських ресурсів / Л.К. Семів // Регіональні аспекти і розміщення продуктивних сил України: зб. наук. пр. кафедри управління трудовими ресурсами і розміщення продуктивних сил Тернопільської академії народного господарства. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. –С. 141-146.

12. Римашевская Н. Качество человеческого капитала в России / Н. М. Римашевская.– М.: Межд. Фонд Н.Д. Кондратьева, 2009. – С. 100-102.

13. Римашевская Н. Человеческий потенциал России и проблемы «сбережения населения» / Н. М. Римашевская // Российский экономический журнал. – 2004. – № 9–10. – С. 22– 40.

14. Яковенко Р.В. Проблеми та перспективи розвитку людського капіталу / Р.В.Яковенко // Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки. – 2010. – №17. – С.438-446.

15. Юрченко И.В. Донцова М.В. Юрченко Н.Н. факторы интеграции и конфликта в развитии человеческого потенциала юга россии: методология исследования./ И.В. Юрченко, М.В. Донцова, Н.Н.Юрченко/ Историческая и социально-образовательная мысль. Том 9 №5/2, 2017. Текст [Електронный ресурс] Режим доступа: http://www.hist-edu.ru/hist/article/view/2874/2747

16. Ажажа М.А. Інтелектуалізація економіки: інноваційний і людський потенціал в умовах глобалізації. / Ажажа М.А. // Вісник НУ «Львівська політехніка». Проблеми економіки та управління. – 2008. – №628. – С.11-17.

17. А. В. Бодак, Человеческий потенциал как базовая модель развития общества. / Материалы XX окружных научных

98

социальных чтений (г. Сургут, 29–30 октября 2015 года) http://socioprofi.com/sites/default/files/publishings/15_0.pdf

18. Человеческий потенциал для инновационной экономики / Под. ред. д. э. н. С. А. Иванова; ИПРЭ РАН. – СПб. : ГУАП, 2011. – С. 20–22.

19. Заславская Т. Н. Человеческий потенциал в современном трансформационном процессе // Общественные науки и современность. – 2005. – № 3. – С. 12-16.

20. Бодак. А. В. Человеческий потенциал как базовая модель развития общества / А. В. Бодак. / Текст/. Режим доступа: http://socioprofi.com/sites/default/files/publishings/15_0.pdf

21. Стефанішин О.В. Людський потенціал ринкової економіки України Науковий вісник, 2006, вип. 16.1 3. Технологія та устаткування деревообробних підприємств С. 277 http://nltu.edu.ua/nv/Archive/2006/16_1/276_Stefanyszyn_16_1.pdf

22. Сахаровский С.Н. Институциональные факторы формирования человеческого потенциала // Журнал институциональных исследований. – Том 4, № 2. – 2012. [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://ecsocman.hse.ru/data/2012/08/10/1265219852/jis4.2-7.pdf,

23. Чернишова Т.М. Факторы формирования и реализации человеческого капитала/ Т.М.Чернышова/ Управление экономическими системами: электронный науный журнал. Экономика и экономические науки. 2015 г./ режим доступа: https://cyberleninka.ru/.../faktory-formirovaniya-i-realizatsii–chelovecheskogo-potentsiala

24. Гришина Е.С. Факторы, оказывающие влияние на человеческий потенциал региона / Е.С.Гришина / Текст/ Креативная экономика. – 2013, – № 1.– С. 113 – 117. [Электронный ресурс] Режим доступа: https://creativeconomy.ru/lib/4885

25. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. Уч. пособ. под общ. ред. проф. В.П. Колесова. – М.: Права человека, 2008. – 636 с.

26. Шаульська Л. В. Стратегія розвитку трудового потенціалу України: монографія / Л. В. Шаульська. – Донецьк: НАН України, Ін-т економіки пром-ті, 2005. – 502 с.

27. Курій Л.О. Управління людським потенціалом регіону. Вісник Хмельницького національног о університету. №5, Т.1, 2009. – С. 32-35.

28. Лібанова Е.М. Людський розвиток регіонів України: аналіз та прогноз (колективна монографія) /За ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2007.– 367 с.

29. http://www.un.org.ua/ua/informatsiinyi-tsentr/news/4089-dopovid-proon-ukraina-zainiala-84-e-mistse-sered-188-krain-svitu

30. Человеческое развитие: новое измерение социально-экономического прогресса. Учебное пособие под общей редакцией проф. В.П. Колосовой (экономический факультет МГУ), 2-е издание, дополненное и переработанное. – М.: Права человека, 2008. – 636 с.

31. Тупикина Е.Н., Кочева Е.В. Развитие человеческого потенциала: статистическое исследование / Е.Н. Тупикина, Е.В. Кочева. – монография. – Владивосток: Изд-во ТГЭУ, 2011. – 183 с.

32. Барышева, А. В. Человеческий потенциал как основа национального экономического успеха [Текст] / А. В. Барышева // Общественные науки и современность. – 1994. – № 1. – С. 28–38.

33. Толокольников, А. Ю. Интегральная оценка социально-экономического развития сельских территорий Алтайского края [Текст] / А. Ю. Толокольников // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. – 2013. – № 1 (99). – С. 113–119.

34. Alkire, S. Human Development: Definitions, Critiques, and Related Concepts. Human Development Research Paper 2010/01 [Text] / S. Alkire. – UNDP, 2010. – 100 p.

35. Sant'Ana, M. The evolution of the concept of development: from economic growth to human development [Text] : working paper-

PAI VI/06-FDI/HD-6 / M. Sant'Ana. – Louvain-la-Neuve, 2008. – 35 p.

36. Stanton, E. A. The Human Development Index: A History [Text] / E. A. Stanton. – Amher Amherst, 2007. – 37 p.__

37. Noorbakhsh, F. The Human Development Index: Some Technical Issues and Alternative Indices [Text] / F. Noorbakhsh // Journal of International Development. – 1998. – № 10. – P. 589–605.

38. Measuring Human Development Index Based on Malmquist Productivity Index [Text] / G. R. Jahanshahloo1, L. F. Hosseinzadeh, A. A. Noora, P. B. Rahmani // Applied Mathematical Sciences. – 2011. – Vol. 5. – № 62. – P. 3057–3064.

39. Трудовой потенциал сельских территорий: методологические аспекты оценки [Текст] : препринт / Г. В. Леонидова, Е. А. Чекмарева, П. М. Советов, М. М. Панов. – Вологда : ИСЭРТ РАН, 2015. – 78 с.

40. Алиева, Р. М. Социологический анализ человеческого потенциала системы социальной защиты населения в республике Дагестан [Текст] / Р. М. Алиева // Теория и практика общественного развития. – 2015. – № 11. – С. 50–53.

41. Юдин, Б. Г. Интеллектуальный потенциал личности [Текст] / Б. Г. Юдин // Человеческий потенциал России: интеллектуальное, социальное, культурное измерения. – М. : Институт человека РАН, 2002. – С. 12–18.

42. Советов, П. М. Теоретико-методологические аспекты исследования трудового потенциала сельких территорий [Текст] / П. М. Советов, Е. А. Чекмарева, М. М. Панов // Проблемы развития территории. – 2015. – № 4 (78). – С. 80–96.

43. Human Development Report 2014 Sustaining Human Progress: Reducing Vulnerabilities and Building Resilience [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://hdr.undp.org/en/reports/global/ hdr1990/chapters.

44. Technical notes Calculating the human development indices – graphical presentation [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://hdr.undp.org/sites/default/files/hdr14_technical_notes.pdf.

45. National Human Development Report Poland 2012. Local and Regional Development [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://issuu.com/undp_poland/docs/lhdi_report_poland_ 2012_eng.

46. Доклад о развитии человеческого потенциала в РФ за 2006/2007 годы “Регионы России: цели, проблемы, достижения” [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.undp.ru/ nhdr2006_07rus/NHDR_Russia_2006#07rus.pdf.

47. Лібанова Е.М., Власенко Н.С., Власюк О.С. та ін. Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан / Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України; ПРООН. – К. : СПД Савчина, 2002. – 123 с.

48. Макарова О.В., Саріогло В.Г., Терещенко Г.І. та ін. Якість інформаційного забезпечення соціальної політики : моногр. ; [за ред. Е.М. Лібанової]. – К. : Дух і Літера, 2010. – 248 с.

49. Методика вимірювання людського розвитку [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.idss.org.ua/index.html#.

50. Грішнова О. А. Людський розвиток / О.А. Грішнова. – Навч. посіб. — К.: КНЕУ, 2006. — 308 с.

51. Кравченко Е.Н, Шаркевич И.В. Новый подход к оценке развития человеческого потенциала в регионах Российской Федерации / Е.Н. Кравченко, И.В. Шаркевич // Вестник ИРГТУ. – №11 (82). – 2013 – с. 345-351.

52. Герасименко В.Г. Особливості міжнародного досвіду вимірювання людського розвитку на субнаціональному рівні / Г.В. Герасименко // Демографія та соціальна економіка. — 2017. – № 1 (29). – С 11-23.

53. Rolnick B.A., Grunewald R. The Economics of Early Childhood Development as Seen by Two Fed Economists. Community Investments. Fall 2007. — 2007. — 19(2). — P. 13—30.

54. European Commission. The EU Regional Human Development Report. / JRS Science and Policy Reports. — Luxembourg, Publication Office of the European Union, 2014. — 97 p.

102

55. Макарова О.В. Вимірювання людського розвитку в регіонах України: методологічні аспекти та оцінка результатів / О.В. Макарова // Економіка України. – 2015. – № 3 (640). – С. 41-53.

56. ПОСТАНОВА Кабінету Міністрів України від 20 грудня 2017 р. № 1029. – Київ. «Деякі питання удосконалення системи моніторингу та оцінки результативності реалізації державної регіональної політики».

57. http://ecsocman.hse.ru/data/2012/08/10/1265219852/jis4.2-7.pdf.

103

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Під редакцією Никифоренка В.Г.

«ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТОК ЛЮДСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ РЕГІОНУ: СУТНІСТЬ, СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА МЕТОДИ ОЦІНЮВАННЯ»

Монографія

Підписано до друку 29.11.2018. Формат 60*84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк.5,99.
Тираж 100 прим. Замовлення №1130

Друкарня «Атлант» ВОІ СОІУ
65029, м. Одеса, Ольгієвський узвіз, 8
Свідоцтво ДК №3564 від 31.08.2009
e-mail: ev_atlant@ukr.net